श्रीः।

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्य्यप्रणीतम्
शारीरकमीमांसाथाः

आनन्दभाष्यम्

तच्च

श्रीमद्वेदमार्गप्रतिष्ठापनाचार्य्यजगद्गुरुश्रीरामानन्द-मुनीन्द्रान्वयप्रतिष्ठितसप्तत्रिंशद्द्वारपीठपरिगणितप्रधानपीठपतिश्रीमदनुभवानन्द स्वामिवंशाम्बुधिपूर्णचन्द्रेण श्रीबालाजीस्थानाभिजनेन—न्यायोपाध्याय—मीमांसोपाध्याय--तर्कतीर्थ--वेदान्ततीर्थादिगवर्नमेन्टविश्वविद्यालयीयविविधोपाधिविभूषितेन समुत्तीर्णकाशिकराजकीयविश्वविद्यालयव्याकरणाचार्यखण्डचतुष्टयपरीक्षेण-बडोदाराजकीयपरीक्षान्यायवेदान्तपरीक्षकेण 'वेदान्तशिरोमणिः' 'दर्शननिधिः' इत्यादिपदवीसमलंकृतेन च

स्वामिश्रीरघुवरदासवेदान्तिना
परिशोधितम्।

तेनैव च
मनोज्ञया 'तत्त्वप्रकाशिकया' भूमिकया समलंकृतम्

श्रीरामानन्दीयवैष्णवमहामण्डलेन च
मुद्रापयित्वा प्रकाशितम्।

प्रथम संस्करणम्

पुस्तकसंख्या १००० | अस्य सर्वोप्यधिकारः परिशोधकेन स्वायत्तीकृतः। | श्रीरामानन्दाब्दः ६३० विक्रमाब्दः १९८६

ख्रिष्टाब्दः १९२९

उपकृतिस्मृतिः ।

अस्य श्रीमदानन्दभाष्यस्य संशोधनमुद्रापणादिकार्येषु प्रवृत्तानामस्माकं पञ्चवर्षाणि व्यत्ययुः। एतावांश्च सर्वोऽपि समयोऽस्माभिःसौराष्ट्र (काठियावाड) जनपदावयवलिम्बडीपत्तने दिगन्तविश्रान्तकीर्तिकलापानां नरपतिकुलकैरवकलाकराणां भक्तिज्ञानवराग्यप्रवर्धकसच्छास्त्राभ्यासजनितसाम्यविजितमोहादिषड्रिपूणां द्विजोचिताचारचरणपरमपुरुषार्थलिप्सूनां विद्याचिकित्सापुस्तकाद्यालयानामुद्घाटनेन विद्युद्दीपादिपरिदीपितराजमार्गनिर्माणेन सदसद्विवेकिप्राड्विपाकविलसितन्यायालयादिसंस्थापनेन च शश्वदीतिभीतिरहितप्रजाजनानुरागमान्यानां गोद्विजानाथाद्याश्रितजननिकायकामतरूणां विविधद्रविणार्पणसन्तोषितसूरिसमहस्तूयमानावदातकीर्तिधवलितदिङ्मण्डलानांविरक्ताश्रमिणां सेवया साक्षात्कृततत्त्वग्रामाणां धैर्यगाम्भीर्यौदार्यशौर्यैश्वर्यदयादानदाक्षिण्यादिलोकोत्तरगुणनिधीनां यशोधनानां श्रीमतां श्रीदौलतसिंहजी (के सी.आइ इ) महोदयानां लिम्बडीधराधीश्वराणांपरमप्रेम्णा लिम्बडीत्याख्यायां तदीयराजधान्यामेव सुसुखं व्ययितः। नीतश्चैतावतानेहसारब्धमिदं कार्यं निष्प्रत्यूहं पूर्णताम् अतश्चैषां धर्मधुरीणानां महाराजानामुपकारस्मृतिपूर्वकं चिरं कृतज्ञतामाविष्कुर्मः समाशास्महे चेमेभूपालशिरोमणयः पुत्रपौत्रादिसमन्विताः निरतिशयसुखमनुभवन्तश्चिरञ्जीयासुः। विदधतुचाहर्दिवं स्वकीयवैभवेन धार्मिकनैतिकबलाभ्याञ्च सततमैहिकामुष्मिकसुखदं लोककल्याणमिति ।

न विस्मरामश्चैवं निसर्गकरुणापूर्णहृदयाया लिम्बडीराजमातुः 'श्री ६ बाईराजबा' (साहब) देव्याः सन्ततमनन्तोपकारपरम्परामिति ।

१९८६ विक्रमाब्दस्य
विजयदशम्याम्
लिम्बडी नगरे.

समीहन्ते
तदीयानन्यसौहार्दगृहीतहृदयाः
श्री रघुवरदास वेदान्तिनः

श्रीमते रामानन्दाय नमः ॥

अथारभ्यते तत्त्वप्रकाशिकाख्या-

भूमिका

जगल्लीलाबीजं निरवधिककल्याणगुणकं-
महेशाद्यैर्वन्द्यं कलुषितगुणास्पृष्टवपुषम् ।
शरण्यं लोकानां श्रुतिनुतपदं भक्तसुखदम्-
श्रयेऽहं श्रीरामं द्विभुजकमनीयं प्रतिदिनम् ॥ १ ॥

*　　*　　*

तं नौमि परमाचार्यं रामानन्दं जगद्गुरुम् ।
यद्वचः स्मरतां नित्यं जगत्त्रासनिरासकृत् ॥ २ ॥

*　　*　　*

सीतानाथसमारम्भां रामानन्दार्यमध्यमाम् ।
अस्मदाचार्यपर्य्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम् ॥ ३ ॥

*　　*　　*

यस्य प्रतापतपनेन च मद्धृदिस्थं-
दुर्बुद्धताजनकसंतमसं न्यषेधि ।
शास्त्रेषु चाप्रतिमधीस्समकारि तं वै-
वन्दे स्वदेशिकवराङ्घ्रिसरोजरेणुम् ॥ ४ ॥

उपक्रमः अथाखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणगणार्णवस्य जगदुदयविभवलय-लीलारसिकस्य परमपुरुषस्य भगवतः श्रीजानकीजानेश्चरण-नलिनाकम्पानुकम्पयैव परमपुरुषावातिलक्षणस्य मोक्षस्य सिद्धि-रित्यखिलाम्नायविदां समयः ।

तदेतदतिमतिविषयीकृताम्नायान्तसत्सिद्धान्त आध्यात्मिकादिवृजिनार्णव-निमग्नाखिलजनोद्धरणदयोदन्वान् भगवद्वासुदेवापरावतार श्रीकृष्णद्वैपायनाचार्यः परमदुर्गममाम्नायान्तस्तलसमापन्नं सकललोककल्याणैकप्रयोजनमनल्पफलक-मप्यल्पीयसा श्रमेण साध्यं स्वमनीषोपकल्पितवैतण्डिकपथमाश्रयद्भिर्दुराराध्य-मपि साम्प्रदायिकाचारविचारप्रवणीकृतान्तः करणैः समाराध्यं वेदान्तरहस्यं प्रतिष्ठापयामास कर्मस्वरूपावगमपरेणापश्चिममीमांसाशास्त्रेणैकशास्त्रत्वमापन्ने* ष्वुत्तरमीमांसापरनामधेयेषु ब्रह्मसूत्रेषु । यस्य सिद्धान्तसौरभं समाघ्राय

* अत्रैकशास्त्र्यञ्चैकवाक्यत्वरूपम् । तत्र वर्णसमुदायात्मनः शास्त्रस्य स्वरूपेणैक्यं न सम्भवतीत्यतः साक्षात्परम्परया वा समानचरमप्रयोजनोद्देश्यकप्रवृत्तिजनकत्वेनैकव्याख्येय-व्याख्यानरूपत्वेन वैकशास्त्रत्वमवगन्तव्यम् । अस्ति चैवं पूर्वमीमांसावगतस्वरूपाणां कर्मणां फलाभिसन्धिवर्जनपुरस्सरमनुष्ठितानां ज्ञानजनकत्वम् ।

ज्ञानस्य च मोक्षजनकत्वमित्युत्तरमीमांसावसेयम् । तथा कर्मोपासनयोः पूर्वोत्तरमीमांसा-प्रतिपाद्ययोः साक्षात्परम्परया वा निश्रेयसरूपैककार्यार्जकत्वात्तत्प्रतिपादकशास्त्रयोरप्येकफलो-द्देश्यकप्रवृत्त्युत्पादकत्वेनैकशास्त्र्यम । एवमाम्नायरूपैकग्रन्थव्याख्यानत्वस्याप्युभयत्र तुल्यत्वादैकशास्त्र्यमुपपन्नमेव । तदुक्तं "एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमि"ति । इत्थमेव च "अल्प श्रुतेरितिचेत्तदुक्तम्" (ब्र० सू०) "हानौ तूपायन-शब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्" (ब्र.सू० ३।३।२६) इत्याद्युत्तरमीमांसासूत्रघटकी-भूततदुक्तमित्यादितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकत्वेनापि पूर्वमीमांसायास्तन्निरूपितैकग्रन्थ-तावत्त्वमक्षुण्णम् । न च भिन्नकर्तृकत्वेन नैकग्रन्थत्वमिति वाच्यम्, कादम्बर्यादौ तथा दर्शनात् ।

एवञ्च "अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेदविभागे स्यात्" (जै. सू० २। १। ४६) इति सूत्रसिद्धं साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपत्तिपरत्वमेवात्र तत्वमिति दिक् । एवमनेकसमाधानानां जागरूकत्वान्निर्णयसागरीयशास्त्रादीपिकाभूमिकाकारैर्भिन्नत्वसाधने केवलं श्रम एवाङ्गी-कृत इति निश्चिनुमः ।

भूमिकाकृतः

जननिकायः स्वोपार्जिताखिलकर्मफलमध्यवनितलमुपभुज्यान्तरेण श्रममनुभवति सुखैकसरणिं मोक्षधरणिम् ।

तत्प्रमाणकमेतन्निखिलविशिष्टाद्वैताचार्यसर्वस्वभूतं भगवद्वैपायनमुनिना प्रवर्तितं श्रीशुकपुरुषोत्तमगङ्गाधररामेश्वरराघवानन्दयतिभिरुपकृतं परमाचार्यजगद्गुरुश्रीरामानन्दमुनीन्द्रैरुपबर्धितं श्रुतिशिरस्समुद्दीपितं मिथ्यावादिकर्कशतर्करचनाचयानवगतमनवच्छिन्नानादिश्रीसम्प्रदायजुष्टं विशिष्टाद्वैतमतमिदानीन्तने नूतनेऽप्यनेहसि भृशमभ्युज्जृम्भतेऽवनिमण्डले ।

श्रीमद्रामानन्दस्वामिजन्मकारणम्

कदाचिदासीदिदमेकतोऽवनिमण्डलं मण्डलानुविधायिनां परमवैदिकसन्मतद्वेषदूषितान्तःकरणानां दुरुद्धरदुर्मदविरोधानुबन्धिदुर्गन्धगन्धिताशापटलानां परस्परामर्शसंघर्षघर्षिताघविलसितमानसानां अहमहमिकयैकयाहिताखर्वगर्वाणां चार्वाकशाक्यजिननिचयचर्चिताध्वबन्धुराध्वनीनानां क्रीडास्थलं सकलम् ।

अपरतोऽखिलखलाखण्डलमण्डलीध्वस्तसमस्तवैष्णवाचारविहारप्राङ्गणं दुर्नयप्राज्यसाम्राज्यम् । तदनेहसि रहसि कथञ्चिदनुष्ठीयमानस्वाम्नायक्रियाकलापमपिपापमित्युद्घोषयन्तोऽनन्तसामन्तश्रीमन्तो यवनदुर्नयपक्षदक्षाः पर्यटन्त आसन् । धर्मशासकेषु केचिच्छौद्धोदन्यधिगताध्वान्धतमसाच्छन्नविचारचक्षुषः शून्यमेवेदमित्युदाजह्रुः । अपरे चार्हदनर्हसमयसमीरसमीरितदुराग्रहरेणुराजितलोचना नास्तीश्वरो विश्वविलासहेतुरित्येव प्रथयाञ्चक्रुः । अन्ये त्वनल्पकल्पनाकल्पितः शुक्तिशकलकलधौतमिवेवायं चिदचिद्विभागो न पारमार्थिक इत्यभिदधुः । किं बहुना नास्ति पारलौकिकफलं किमपि यागदानादिलक्षणं कर्म न पाषाणप्रचुररचितकलेवरा मन्दिरैकदेशशिल्पिनिवहनिहिता काचिदमरविशेषमूर्तिरप्याम्नायसम्मता न वास्थिनिकरनिक्षेपफलानि प्रेतप्रेप्सितपिण्डप्रक्षेपेण किल पङ्किलानि सरित्प्रस्रवणसरोजलमयानि तीर्थानीशतेतमामघौघप्रमार्जनं कर्तुमित्यसकृदकार्षुरिमं कालुष्योपचितकलेवरं हालाहलविषविषमकोलाहलं विवादवद्धादरा दुर्वावदूकाः ।

इतीमामेव भगवज्जनहृदयाहितव्यथां दुरवस्थामुत्थापयितुं संस्थापयितुञ्च निरस्तसमस्तदोषाशङ्ककलङ्कपङ्कापौरुषेयाम्नायान्तसमधिगतानाद्यनन्तं विशिष्टाद्वैतराद्धान्तम् । अखिलयोगिजनजेगीयमानयशोनिकरकरुणाकमनीयकान्तिकलितकलेवरप्रतिवादिमत्तमातङ्गघटाविघटनकेसरिणः श्रीमज्जानकीजानिप्रसादसमुल्लासितश्रीराममन्त्रादिरहस्यत्रयप्रवर्तकाचार्यश्रुतिशिरः समुद्भासितविशिष्टाद्वैतमतप्रतिपन्थिपयोधरोत्सारणप्रबलप्रभञ्जनाः सुरमुनिमनुजमनोमोदमादधानाः सकलसंयमिहृदयमानसविकसितारविन्दवृन्दारकवृन्दवन्दनीयपादारविन्दश्रीमद्रामानन्दमुनीन्द्रा भारतीयावनितलमलञ्चक्रुः ।

अत्रेदमवधेयं—लोकानां हितकाम्यया पूर्वं साकेतलोक एव प्रहितं निरतिशयप्रियं श्रीराममहामनुं कलावपि सर्वेषु लोकेषु विशेषेण प्रवर्तयिष्यन् साकेतपतिर्भगवान् श्रीरामचन्द्रः—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ गी० ४।

इति स्वकीयोक्तिं चरितार्थयन् स्वयमेव भगवद्रामानन्दाचार्यस्वरूपेणावततार ।

तदुक्तं वैश्वानरागस्त्यसंहितादिषु । तथाहि—

सोऽवातरज्जगन्मध्ये जन्तूनांभव-सङ्कटात् ।
पारं कर्तुं हि धर्मात्मा रामानन्दःस्वयं स्वभूः ॥
माघेतुकृष्णसप्तम्यां चित्रानक्षत्रसंयुते ।
कुम्भलग्ने सिद्धयोगे सप्तदण्डगते रवौ ॥
रामानन्दः स्वयंरामः प्रादुर्भूतो महीतले । वै० न० सं०
मुने सभगवानित्थं सुतीक्ष्ण जगदीश्वरः ।
सत्य संधो हरिर्जातो विधास्यति शुभं नृणाम् ॥
श्री सम्प्रदायश्रेष्ठश्च जनोद्धारपरं सदा ।
विज्ञाय राघवानन्दं लब्ध्वातस्मात् षडक्षरम्॥ अ.सं० १ ३ ३ अ०

इति

इमे च लोकोत्तरप्रकर्षशालिनश्च्यन्तारविन्दमरीचिमालिनः श्रीसम्प्रदायाचार्यवर्यसार्वभौमाः स्वावतारवैभवेन कदा कं जनपदं वंशञ्चावतंसयामासुरित्येतदुच्यते ।

श्रीभगवत्पादानां प्रादुर्भावे देशसमयादीनां निर्णयः

अस्ति भारतवसुन्धराधामललामालङ्कारभूतोऽशेषकल्मषाविमर्दिनिजन्हुकलिन्दनन्दिनीनिनादानुरञ्जितप्रवाहपावितद्रोणिभागः सुरमुनिमनुजेन्द्रनिचयोपरचितविविधयागस्तीर्थराजः प्रयागः । तत्र च परममान्य वदान्यकान्यकुब्जान्ववायाब्जदिवाकरस्य स्वाध्यायाध्ययनविशुद्धवदनस्य श्रीपुण्यसदनस्याधिसदनं तस्यैव पाणिगृहीत्यां सकलकलाकलापकलितललित लीलायां श्रीमतिसुशीलायां रसेषुभुवनरसा (१३५६) सम्मितायां विक्रमशरदि विमले तपसोऽसितदले सप्तम्यामखिलदुराग्रहधियामज्ञानान्धतमसं ध्वंसयन्तः प्रादुरभून्निमे भवदवदहनदग्धहृदयदीनजनैकशरणाः श्रीमदाचार्यभगवच्चरणाः । स्पष्टमुपवर्णितमेतदाचार्यचरितं वाल्मीकिवैश्वानरागस्त्यसंहितादिष्विति नात्र विकल्पशिल्पिकल्पितार्थवृततिविनाशचतुरः प्रखरसमालोचनावसर इति नाधिकमातन्यते ।

ततस्ते दिव्यदृशो ब्रह्मचर्यावस्थायामधिवाराणसि वेदवेदाङ्गाद्यखिलानवद्यविद्योदन्वतः परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्राघवानन्दस्वामिनः सकाशादल्पीयसानेहसा सरहस्यं समस्तविद्यामध्यगीषत ।

संक्षेपतस्तच्चरित्रम्

तदनु च पूर्वतनानन्तभवाभ्यस्तवैषयिकविलासवागुरागृथितस्वान्ताङ्गजालजटिलाङ्गनाङ्गदसारतां निखिलानन्दनिलयनिलम्पपतिवन्द्यपादारविन्दश्रीरामचन्द्रचरणानुध्यानजन्यानुभवस्य चोपादेयतामुपदिदिक्षवो ब्रह्मचर्यादेव स्वीचक्रुस्ततः एव च गुरोः पञ्चसंस्कारपुरस्सरं पारिव्रज्यम्*

एवं तुर्याश्रममङ्गीकृत्य काशीमेवाधिवसन्तः प्रथयामासुर्भागवतं धर्मम् ।

* एतेन "केनचिद्विद्वानाम्प्रियेण 'आसन्निमे वैष्णवदीक्षाग्रहणात्प्राक् काषाया म्बरिणो रामभारतीत्यभिधामादधाना गोसांयिन' इत्यादिकमभिदधे" तत्प्रत्युक्तम् ।

अनैपुश्चानल्पजल्पाकान्पण्डितप्रकाण्डाननेकाञ्छ्रीवैष्णवाम्नायधर्मम् । अशेष-शास्त्रार्थपारदृश्वनामेषां श्रीमदनन्तानन्दप्रभृतयः परमात्मप्रत्यगात्मस्वरूपयाथार्थ्य-वेदिनो द्वादश विनेया विरक्तिमादधानाः प्राधान्येनासन्नित्येतेषां चरित्रं भक्त-मालादिषूपलभ्यतेऽतोऽत्र नाप्रस्तुतं प्रपञ्च्यते ।

कर्हिचिदेते भगवच्चरणा भारतीयानेकतीर्थदिदृक्षया पर्य्यटन्तस्तुरीया-श्रमशालितया वादवदावदेन दिग्विजयमनीहमाना अपि सौगतार्हतप्रच्छन्न-नास्तिकान् नैजागमोद्घोषमात्रेण कान्दिशीकान्विदधतः स्वतः एव दिग्विजयेन स्वकीयकीर्तिपताकां स्फालयन्तो जनमनस्सु प्रत्यतिष्ठपञ्छ्रीवैष्णवधर्मम् । एवं सर्वत्र स्वीयानितरसाधारणेन वैदुष्यवैदग्ध्येन लोकोत्तरमहिमवैभवेन स्वकीय-विजयवैजयन्तीम्प्रसार्य तत्र तत्र जनांश्च परात्परश्रीरामरहस्यपरान्विधाय पुनः समवाप्य स्वकीयकाशिकाश्रमं सश्रमं विशिष्टाद्वैतराद्धान्तं तत्सर्वस्वभूतं षड्व-र्णकं श्रीराममहामनुञ्च सविधि वसुधातले प्राचीचरन् ।

भाष्यनिर्माणकारणम्

अथैकदास्य मुनिजनमानसोल्लासकरस्य निश्रेयसानन्यसाधनस्य महा-महिमशालिनो विश्वजनीनस्य मंत्रराजस्य श्रीराममनोः प्रचारतानवमाकलय्य निस्सीमकरुणापूरिते चेतसि कथमिमे लोकाः श्रीरा-ममनुमागृह्णीयुः कथन्तराञ्च विशिष्टाद्वैतमतस्य भूयान् प्रचारः स्यादितीचिन्तोद्रेकः समुदपद्यत ।

अत्र चेदं वक्तव्यमापतति । आसीत्पुरा परमपुरुषार्थप्रसाधकोऽनादि-निधनोऽनवच्छिन्नपरम्परापरिगृहीत एक एव श्रीसम्प्रदायः । तस्य च मन्त्रो-

---

एवंविधे तदीयाभिधाने मानाभावात् । नहि कश्चित्प्रमाणपरतन्त्रोऽनुन्मत्तो निर्मूलाया-मेतादृश्यां वितथकथायां स्वकीयां लेखनीं व्यापारयेत् । यदि नामायं लेखको वाल्मिकि-वैश्वानरागस्त्यसंहितादीनां नामाप्यश्रोष्यत्तैवं तदा तथाविधमभिधास्यत् । ईदृक्षैरेवोच्छृङ्ख-लैरनर्गलालापिभिरस्य सम्प्रदायदीपस्य निष्प्रभत्वमुपचक्रे' इति तु सुधीभिर्विभावनीयम् ।

पास्योपासनाद्याचारानभिन्नत्वाच्छाखाद्वयम्पूर्वत एवोपजातम् । एकस्यां शाखायामखिलश्रुतितदुपबृंहणीभूतस्मृतीतिहासपुराणोपवर्णितमहिम्नो निःश्रेयसार्थिजनमनोरथपूर्तिसमर्थस्य श्रीराममनोरेवाचार्यपरम्परया सम्प्रदेयत्वमासीत् ।

उक्तञ्च तद्वाल्मकीयसंहितायाम् ।

" इमां सृष्टिं समुत्पाद्य जीवानां हितकाम्यया ।
आद्यां शक्तिं महादेवीं श्रीसीतां जनकात्मजाम् ॥ २।३३॥
तारकं मन्त्रराजन्तु श्रावयामास ईश्वरः ।
जानकी तु जगन्माता हनुमन्तं गुणाकरम् ॥ २।३४॥
श्रावयामास नूनं स ब्रह्माणं सुधियांवरम् ।
तस्माल्लेभे वसिष्ठर्षिः क्रमादस्मादवातरत् ॥ २।३५॥
भूमौ हि राममन्त्रोयं योगिनां सुखदः शिवः ।"

एवं तृतीयपञ्चमाध्याययोरप्यभिहितम् ।

" श्रीसीता रामतः प्राप सा ददौ वायुसूनवे ।
ब्रह्मणे स ददावित्थं राममन्त्रपरम्परा " ॥ ३।१७॥
" इममेव मनुं पूर्वं साकेतपतिर्मामवोचत् " । ५ । इति ।

तदपरस्याञ्च शाखायां श्रीमदष्टाक्षरमन्त्रस्यैव तत्तदाचार्यपरम्परया सम्प्रदेयत्वमिति विवेकः । तत्रैवमनवच्छिन्नेऽस्मिन्राममनुसम्प्रदाये समापन्नप्रत्यूहव्यूहनिराकरिष्णुभिस्तत्तदाचार्यैः सम्प्रचारितेऽपि परिणामप्रधानेऽमुष्मिन्संसारे समयमहिम्ना कियच्छैथिल्यं समजनि । तदाहिताहमहमिकैः कतिपयैरहंयुभिः साम्प्रदायिकवैभवमसहिष्णुभिश्च स्वमनोराज्यविजृम्भणायैतत्सम्प्रदायसिद्धान्तस्तृणायमत्वा परितत्यजे । कैश्चित्किंकर्तव्यताशून्यमौदासीन्यमुपभेजे । अन्यैश्च सम्प्रदायान्तरमशिश्रिये ।

तस्मिन्ननेहसि ज्ञानगरिम्णा द्रढिमानमुपेयुषा श्रीमन्नारायमंत्रजपपरेण

श्रुतिसमधिगतस्वीयविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तमारक्षितुकामेन पुरोदीरितश्रीसम्प्रदायशाखान्तरेण तानुच्छृंखलान् स्वोपदेशप्रभावेण स्वायत्तीकृत्य स्वमतं प्रत्यष्ठापि। ततः प्रभृत्युपदेशपाटवेन बंहीयसा शास्त्रबलेन तन्मताचार्यावितथप्रयत्नेन च सा श्रीनारायणीयशाखा परमं प्राधान्यमगमत्। तस्मिन्नवसरे शाखेयं विपक्षपक्षापाकरणदक्षबहुलाक्षरां ग्रन्थसम्पत्तिमपि भूयसीं समचेष्ट।

अनया च श्रीरामीयशाखया क्रमशः शैथिल्यमासादि। चिरादाचार्यैर्भगवत्पादैः प्राणपणेनापि सुरक्षिताः रहस्यग्रन्था अपि प्रचारवैशद्यमनासाद्य लुप्तप्रायाः बभूवुः। तदेवं लघिमानमुपेयुषाऽनेन शाखान्तरेण शास्त्राचारविचारप्रमुखक्रियाकलापबलालङ्कृतया श्रीनारायणमन्त्रोद्भासितया श्रीसम्प्रदायीयान्यया शाखया सममनभिन्नेनापि व्यधायि क्षीरनीरयोरैक्यमिवैक्यम्। समपादि च श्रीराममन्त्रेण समं श्रीनारायणमन्त्रस्य सामानाधिकरण्यमपि। एतच्चैक्यं स्वोत्कर्षविशेषावाप्तयेऽग्रेतनैराचार्यैः कृतमपि जगन्मोहिन्या भगवन्मायया विपरीतफलकमेव निष्पन्नम्। तथा चास्य श्रीराममनुसम्प्रदायस्याविशिष्टमपि कृत्स्नमाचारविचारादिकं तदभिधायि ग्रन्थजातञ्च स्वानुगुण्येन परिणमय्य कियन्तं भागमितरद्विनाशितम्। किम्बहुना, पूर्वाचार्यैः प्रयत्नप्रणीताः श्रौतस्मार्तप्रबन्धा अप्युपजग्मुः परपरिकल्पितकुहककुहरगह्वरगर्तान्तर्हिततताम्। एषैवानर्थपरम्परा श्रीमदाचार्यभगवच्चरणचेतसि समुद्रिक्तायाश्चिन्तायाः बीजम्। व्यतिगते चैत्रमनवधृतविनिमयमहिते महति समये निरतिशयकरुणाकूपारैर्भगवत्पादैः "आकस्मिकं समापन्नमिममनर्थजालं समूलमुन्मूल्य मदीयप्राणादपि गरीयांसं श्रीराममनुसम्प्रदायं भूयः समुद्धरिष्य" इति समालोच्य स्वतः प्रादुर्भूयान्यदखिलं नान्तरीयकं कार्यं सत्वरमुपसंहृत्यावशिष्टं मुख्यमेव कृत्यमाचिकीर्षुभिश्चिरं दध्ये। एवं विचिन्त्य तैः समुदभासि श्रीमदाञ्जनेयाब्जयोनिवसिष्ठपराशरव्यासवैयासकिपुरुषोत्तमगङ्गाधरप्रमुखाचार्यप्रबन्धोपजीव्यं वेदान्तहृदयावेदकमिदमानन्दभाष्यम्। इदञ्च विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकं श्रीवैष्णवानां सर्वस्वमेवेति नाविदितं वेदान्तश्रमजुषां विदुषाम्।

एतेनेदमानन्दभाष्यमभिनवप्रचलितपरम्परापन्नमेव न भगवद्रामानन्दमुनिप्रणीतम् लोके तथाऽनुपलम्भाद्विशिष्टाद्वैतमतप्रतिपादकश्रीभाष्येण गतार्थत्वाच्च। न हि सिद्धस्यार्थस्य साधने प्रवर्तन्ते मनीषिणः।

अनुपलम्भप्रयुक्ताक्षेपस्य समाधानम्

किञ्च, यदीदं भाष्यं श्रीमद्रामानन्दाचार्यप्रणीतमभविष्यत्तर्हि तत् प्रागपि स्वीयानितरसाधारणख्यातिमासादयिष्यत्। नह्यस्य परम्पराप्रचारतः प्राङ्नामापि कदाचिदपि केनचिच्छ्रुतम्। इतिवदन्तोऽकाण्डताण्डवं विदधतः पण्डितम्मन्याः प्रचण्डवैतण्डिकाः पराकृता वेदितव्याः। समुदीरितानुमाने प्रथमस्य साधनस्य स्वरूपासिद्धेः। लोके श्रीरामानन्दरचितत्वोपलम्भेन च सत्प्रतिपक्षितत्वात्। वैष्णवमताब्जभास्करादिषु द्वितीयहेतोरनैकान्त्याच्च। न च तेष्वपूर्वस्य कियदंशस्य प्रतिपादनेनागतार्थत्वमिति वाच्यम्। प्रकृतेऽपि तुल्यचर्चत्वादिति परितुष्यन्तु।

किञ्च कीदृक्षोऽनुपलम्भोऽभिमतो भवताम्। अखिलजगज्जनप्रतिपत्त्यगोचरत्वं श्रीवैष्णवाम्नायीयजनसंविदविषयत्वं वा? तत्र नाद्यः पक्षो दुर्विपक्षः। न हि कस्य चित्पदार्थस्याखिलभुवनजनमतिविषयत्वं युक्त्यनुगुणं दृष्टचरम्। अन्तिमेऽपि श्रीरामानन्दीयानधिगतत्वं, श्रीरामानुजीयानवगतत्वं, कतिपयवैष्णवानवगतत्वं वेति विवेचनीयम्। तत्र प्राच्यः कल्पः कल्पनानर्हः। श्रीरामानन्दीयैस्सम्यग्ज्ञायमानत्वात्। द्वितीयपक्षोप्यक्षमः प्रमाणाभावात्। न वा तृतीयः। कतिपयवैष्णवापरिज्ञातत्वेन यदि श्रीरामानन्दाचार्यारचितत्वं साध्यते तर्हि तेनैव श्रीभाष्यादेरपि तदाचार्यारचितत्वमकामेनापि भवताभ्युपेतव्यमित्येतेन 'वृद्धिमिच्छतो मूलमपि ते नष्ट'मित्याभाणकः स्मारितो भवति। तस्मादिदं श्रीरामानन्दप्रणीतमेवभाष्यमिति निर्विवादम्।

यच्च केचित् श्रीमद्रामानन्दभगवत्पादैर्वैष्णमताब्जभास्करः श्रीरामार्चनपद्धतिश्चेति पुस्तकद्वयमेव प्रणीतं न ततोऽतिरिक्तं किमपि पुस्तकान्तरं

भाष्यानुपलब्धिवाद-दस्योत्सादनम्

स्पष्टमेतदितिहासविदामिति विलिख्यास्यानन्दभाष्यस्य श्रीमद्रामानन्दस्वामिकर्तृकत्वं न्यषेधिषुस्तदपि पयोधरीयधाराप्रपातपततो बिन्दूनवलम्ब्याम्बरारोहणम्। निरुक्तैर्बहुभिर्हेतुभिर्दत्तोत्तरत्वात्। नहि प्रत्यक्षेण सिद्धे पदार्थे तदनुपलब्धावाधुनिकानामितिहासनिबन्धॄणां वचः श्रद्दध्महे। न हि सर्वेऽपीतिहासविदः प्राचेतसद्वैपायननिभा एव भवन्ति यतस्तेऽवितथकथामेव कथयन्ति। विक्रमशासनादर्वाचीनाः केचिदैतिहासिकास्तु प्रायेणैतिह्यप्रधाना एवोपलभामहे प्रमाणपारतन्त्र्येणेत्यत्र ग्रन्थविस्तरभिया परस्परमैतिहासिकानां न दर्शयामो वैमत्यम्। तत्तु स्फुटमेष्यत्यनायासनैव तादृशार्थविचिन्तकानां सूक्ष्मधियामिति सङ्क्षेपः।

यदप्याहुः। नूतनपरम्परायां प्रामाण्यमनुसन्दधद्भिरिदमुदपादीत्यादिकम्। तदप्यखिलमनिलान्दोलितार्कतूलतरलम्। तथा हि कस्य चित् विपुलकुटुम्बिनः सद्मनि समानकार्यनिर्वोढृषु सत्स्वनेकवस्तुषु क्वचिदेकस्मिन् वस्तुनि चिराय व्यवहृतिमुपगते कालेन जीर्णे विनष्टे वा तास्मिन् तन्निर्वाह्यकार्यमापादयितुमदृष्टचरमन्यद्वस्तूपात्तम्भवेद्गृहपतिना न तावता नैतदासीदितः प्रागित्यारेकन्ते केचिन्मनीषिणः। भूयांसि वस्तूनि सुगुप्तान्येव भवन्ति वैभववतां निकेतनेष्विति किमत्र चित्रम्। न वालब्धप्रचारा परम्परापि नूतना। श्रीमदप्राचार्यप्रभृतिभिरुपपादितत्वादित्यन्यत्र निरूपितम्।

किञ्च समस्तमपि वस्तु स्वकीयसमय एव शोभत इति नैसर्गिकनियमात्परम्पराप्रचारावसरेऽन्तः पातिप्रत्यूहव्यूहापाकरणाय तत्र प्रामाण्येन स्मरणाय च चिराय जीर्णकायं कुटिलकीटजुष्टं केषाञ्चिद्विदुषां मञ्जूषामेव जुषमाणमिदं भाष्यभूषणमासादि गवेषणाधिषणैः श्रीरामानन्दीयविपश्चिदपश्चिमैः।

इदन्त्ववधेयम्। यस्य वस्तुनो यावन्न भवत्युपयोगस्तावदेव तद्व्रजति 'नास्ति' 'नोपलभ्यते' इति प्रतीतिविषयताम्। सत्युपयोगे तु पातालतलनिहितमपि तदुद्ध्रियत एवोत्साहप्रयत्नपरिचितैः प्रेक्षावद्भिः पुरुषधौरेयैः। सन्त्यत्र पर

शतानि निदर्शनानि । किं सत्साहसोपचितपराक्रमैः सुरासुरनिकरैरमृतंनासादि प्रयत्नोन्मथनादधित्क्षीरनिधि । किमुत्साहप्रयत्नसार्थेन श्रीमता पार्थेन गतासुर्विप्रसूनुर्नानीयत दुरालोकाल्लोकालोकात्परतरान्मेदिनीभागात् । किं वा न प्रवाहयामासामन्दध्वनिमधिवसुधं स्वर्धुनीधारां प्रथितसत्कथोऽवितथमनोरथो भगीरथो नृपतिः । किं बहुनाऽमुना वाग्जालेन विज्ञानप्रचुरेऽस्मिन्नव्यजगन्मण्डले किं दुरापं परेशानुकम्पावधीरितप्रयत्नानां दूरदर्शिनां सुधियामित्यलमतोऽवशिष्टमिष्टमुट्टङ्क्यते ।

आनन्दभाष्यमिति नाम्नोबीजम्

एवञ्च भगवत्पादैरस्य भाष्यस्य 'आनन्दभाष्यम्' इति नाम्ना प्रसिद्धिरकारि । अस्याभिप्रायस्त्वेवमनुमिनुमः । ब्रह्मण आनन्दगुणसारत्वादानन्दपदेन व्यपदेशो दृश्यते 'तद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' (ब्र. सु.२।३।३०)इति पारमर्षानुशासनात् । अत एव "आनन्दो ब्रह्मव्यजानात्" "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात्" "आनन्दादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इत्याद्याः श्रुतयः सङ्गच्छन्ते । अयमर्थश्च विस्तरेणानन्दमयाधिकरणेऽभ्यधायि प्रमाण बाहुल्येन श्रीमदाचार्येणः। तत एव च हेतोरानन्दपदाभिधेयब्रह्मनाम्नास्य भाष्यस्य ख्यातिरुपादार्शि श्रीमदाचार्यधुरीणैरिति । यदि त्वियं ख्यातिस्तदीयेतरजनैरेवोदपादि न भगवत्पादैस्तदा 'श्रीरामानन्द' इति भाष्यकर्तृनामघटकानन्दपदमादायैव भवेत् । 'शांकरभाष्यं' 'रामानुजभाष्य' मितिवदानन्दभाष्यमित्यपि युक्तमेव । अत्र च "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः" इत्यनुशासनेन पूर्वपदस्य लोपे 'आनन्द' पदेन श्रीरामानन्द एवाभिधीयते भामेतिवत् । एवञ्चानन्दभाष्यमिति सहेतुकमेवास्याभिधानमुपपद्यतेतराम् ।

एतद्ब्रह्मसूत्रमेव शारीरकमीमांसाशब्देन व्यपदिश्यते । अस्यार्थस्तु— शरीरस्यायं शारीरः परमात्मा 'तस्येदम्'(पा.सू० ४।३।१२०) इति सम्बन्धेऽण्। शारीरं परमात्मानं कायति प्रतिपादयति शारीरकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रम् । शब्दा-

भिधायिनः कैधातोः "आतोऽनुपसर्गेकः (पा. सू० ३। २। ३) इति कः। तथा च जीवनियन्तृपरमात्मप्रतिपादकविचारशास्त्रमित्यर्थः पर्य्यवस्यति साम्प्रदायिकानाम्। एतेन शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात् तत्रनिवासी शारीरक उपाधिविशिष्टो जीवात्मा तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसेत्याद्यर्थजातमपास्तम्।

नह्युपाहितस्य जीवस्यात्र प्रतिपादनं लेशतोऽपि कृतम्। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन परब्रह्मण एव जिज्ञासाविषयत्वेनाभिमतत्वात्सूत्रकृतामित्यलं पल्लवितेन।

(अथास्यानन्दभाष्यस्येतरेभ्योऽखिलेभ्य एव भाष्येभ्यो वरीवर्त्युत्कृष्टत्वम्। नह्यत्र विवादलेशः। तथा हि कस्मिंश्चिद्भाष्ये केवलं वृत्तिरिवैव सूत्रार्थो वर्णितः।

भाष्यान्तरेभ्योऽस्योत्कृष्टत्वम्

क्वचिच्चावेशवशाद्विशेषनिर्देशेन महता संदर्भेण संरम्भेण च परमतनिराकरणम्, जिज्ञासितार्थानभिधानञ्च। क्वचिदुक्तस्यैवार्थस्यासकृद्वर्णनेन पौनरुक्त्यम्। क्वचिच्च भाष्यान्तरानुकृतिमुपसृत्यापरमतानिराकरणम्। एतत्सर्वमस्मिन् भाष्ये लेशतोऽपि नोपलभ्यते। अत्र तु भगवत्पादाः श्रीमदाचार्याः सूत्रकारीयाभिमतभावगर्भया नैसर्गिकप्रसादविशदगभीरया गिरा व्याचख्युः सर्वमपि प्रशस्तार्थं शास्त्रम्। न च क्वचिदप्यणुतोऽप्युत्सूत्रं दुराग्रहक्लेशकवलितं वाभिदधुः।)

तथा च—

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥
पदच्छेदः पदार्थश्च विग्रहो वाक्ययोजना।
आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम्॥
विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्।
प्रयोजनञ्च पञ्चाङ्गं प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः॥

केचिद्शाङ्गात्मकमधिकरणमाहुः——

संगतिर्विषयश्चैव संशयोत्थानकारणम् ।
संशयश्च प्रकारश्च तदर्थो च विचारणा ॥
तस्यां फलफलित्वञ्च न्यायौ द्वौ पक्षयोर्द्वयो ।
निर्णयस्तत्फलश्चेति बोध्यान्यधिकृतौ दश ॥

इति भाष्यव्याख्यानाधिकरणलक्षणान्यभियुक्तैरभिहितान्युपपद्यन्तेतरामत्र याथार्थ्येनेति प्रत्यक्षं भविष्यति निष्पक्षपातात्क्षाणां प्रेक्षावतां प्रेक्षणे नातोऽधिकं प्रपञ्च्यते ॥

इदं पुना रहस्यमवश्यमभिदध्महे । भाष्यमेतद्विशिष्टाद्वैतमतानुसार्यखिलवेदान्तशास्त्रस्य सामञ्जस्यमादधाति । विशिष्टाद्वैतमेव च मतमभिमतं सूत्रकृताम् ।

भाष्याशयवर्णनम्

तथा हि—"तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" (ब्र. सू० २।१।१४) एतस्मिन्नधिकरणे स्थूलाचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण उपादेयजगद्रूपतां सूक्ष्माचिदाचिद्विशिष्टस्य तस्यैव चोपादानकारणतामुक्त्वा शरीरशरीरिभावानिबन्धनमेव स्वरूपेणानाभिन्नयोश्चेतनाचेतनयोस्तथा चैतन्येनैक्येऽपिस्वरूपेण भिन्नयोः परमात्मप्रत्यगात्मनोरपृथक्सिद्धिलक्षणस्तादात्म्यसम्बन्धः साधितः। तदेव च "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' इति श्रुतिनिकरैरभिधाय 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो'इत्यादिभिः श्रुतिभिःसामानाधिकरण्यप्रतिपादनपुरस्सरं तादात्म्यमुपदर्शितम्। एवञ्च परजीवाचेतनानां स्वरूपेणैक्यस्य दुर्वचत्वेन शरीरशरीरिभावनिबन्धनतादात्म्यमूरीकृत्य सामानाधिकरण्यमेवात्र सूत्रहृदयम् । एवं 'नेतरोनुपपत्तेः' (१।१।१७) 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' (१।२।३) 'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्' (१।२।२०) 'शारीश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' (१।२।२१) 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ' (१।२।२३) 'भेदव्यपदे-

शात्' (१। ३। ५) 'इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात्' (१। ३। ४२) 'अधिकन्तु भेदनिर्देशात्' (२। १। २२) 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्' (३। ४। ८) एवमादिसूत्रनिचयैः परमात्मप्रत्यगात्मनोर्भेदस्यास-कृदभिहितत्वात् । तस्मादिदमेव सूत्रकृन्मतम् । अस्मिन्नेव चामूलचूडं सङ्गच्छते कृत्स्नमपि वेदान्तशास्त्रम् ।

परमते त्वस्य वेदान्तदर्शनस्य सर्वथाऽसामञ्जस्यमेव व्यज्यते । तथा हि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिमेन सूत्रेण जिज्ञासितस्य ब्रह्मणो 'जन्माद्यस्य यत' इति द्वितीयेन जगज्जन्मादिकारणत्वरूपं तटस्थलक्षणमभिधीयते । इदञ्च मायाशबलितस्यैव जगत्कारणत्वमिति वादिनां मायिनां मते न सङ्गच्छते । लिलक्षयिषितस्य ब्रह्मणो जिज्ञासाविषयत्वाभावात् । यदि जगत्कारणत्वादि-विशिष्टस्यैव ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वमाद्येन सूत्रेणेष्यते हन्त तर्हि निर्विशेषे शुद्धे ब्रह्मणि प्रमाणव्याहतिर्न निवर्तते । एवं शास्त्रयोनित्वमपि सविशेषस्यैव ब्रह्मणः सम्भवति न निर्विशेषस्येत्युपक्रम एवासामञ्जस्यम् ।

एवं 'नेतरोऽनुपपत्तेः' (१।१।१७) 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' (१।२।३) 'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्' (१। २। २०) शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैन-मधीयते' (१। २। २१) 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ' (१। २। २३) 'भेदव्यपदेशात्' (१। ३। ५) 'इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् (१। ३। १८) 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' (१। ३। ४२) 'अधिकन्तु भेदनिर्देशात्' (२। १। २२) इत्याद्यनेकसूत्राणां काल्पनिकभेदाभिधायित्वेन न वस्तुस्थिति बोधकत्वम् । एवं सति 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति सार्वभौमस्य न्यायस्योपरोधोऽपि । न ह्यस्मिन् शास्त्रे केनचिदपि सूत्रेण काल्पनिकार्थाव-बोधकमिदं दर्शनमिति बोध्यते ।

अपिच विदुषो जीवन्मुक्तिसमनन्तरं तत्रैव ब्रह्मतादात्म्यमासादयति प्रत्य-गात्मेति न तस्योत्क्रान्तिरिति तन्मतम् । तदपि ब्रह्मसूत्राननुगुणम् । न ह्यो वै

मुक्तिरुत्क्रान्त्यभावश्च केनापि सूत्रेण प्रतिपाद्येते। प्रत्युत तुरीयाध्यायः सर्वोऽप्युपासनादिसाधनवतो विदुषो मूर्धन्यनाड्योत्क्रम्यार्चिरादिकां सृतिमाश्रित्य देशविशेषमाधिष्ठाय ब्रह्मप्राप्तिलक्षणैवमुक्तिरित्यर्थ एवादधाति सार्थकताम् । न च सगुणब्रह्मोपासकानामेवेयं हिरण्यगर्भादिलोकगमनादिरूपा क्रममुक्तिरिति साम्प्रतम् । सूत्रकारैः सगुणोपास्तिमतामियं क्रममुक्तिरिति क्वाप्यनुक्तत्वात् । तस्मादसामञ्जस्यमेव मतान्तरेऽस्य वेदान्तदर्शनस्येत्यलमनेन प्रासङ्गिकेन विचारेणेति प्रकृतमनुसरामः ।

इमे च श्रीमदाचार्यभगवत्पादाः आनन्दभाष्यम् उपनिषद्भाष्यम् गीताभाष्यम् वैष्णवमताब्जभास्कर श्रीरामार्चनपद्धतिश्चेतीमे ग्रन्था विश्वेषामुपकाराय विरचयाञ्चक्रुः ।

तत्र—

(१) **आनन्दभाष्यम्**—श्रीवैष्णवानां परमनिःश्रेयसनिधानं निखिलवेदान्तार्थप्रकाशनपरम् ।

(२) **उपनिषद्भाष्यं**—परेषां दुर्व्याख्यानेन मालिन्यमुपगतानां श्रुतीनां विशुद्धार्थप्रकाशनपरम् ।

(३) **गीताभाष्यम्**—श्रुतिसूत्रानुसारिसुगमव्याख्यानसमन्वितंपरभक्ति प्रकाशनपरम् ।

---

(१) इदञ्चानन्दभाष्यं पूर्वतनानामाचार्याणां प्रबन्धमनुसृत्यैव श्रीभगवत्पादैः प्राणायि । एतच्च 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' (ब्र. सू० १। १। १९।) इति सूत्रस्य भाष्ये 'तस्मात् पूर्वोक्तार्थ एव वृत्तिकृतां सूत्रकृताञ्चतात्पर्यम्' इत्यादिस्वकीयलेखेनैवावगम्यते। सेयं वृत्तिः शुकादीनां केषाञ्चिदाचार्याणां भवेदिदानीञ्च कालेन विनष्टेत्यनुमीयते ।

(२) एतद्भाष्यं पूज्यपादैः श्रीमदाचार्यैः सूत्रभाष्यात्प्रागेव प्रणीतमित्यत्र नास्ति सन्देहलेशः। 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र. सू० १। १। २।) इति सूत्रभाष्ये "एतच्च तत्तदुपनिषद्विवेचनायां स्पष्टीकृतमस्माभिरिति तत एवावगन्तव्यं विशेषार्थिभिरतोऽत्र विरम्यते" इत्येवं स्वकीयलेख एवात्र प्रमाणम् । अत एव सूत्रभाष्ये तत्र तत्र श्रुत्यर्थविचारं संक्षिप्य समन्वय एव विशेषतस्तेषां तात्पर्यं दृश्यते ।

(४) श्रीवैष्णवमताब्जभास्करः— भगवदुपासनारहस्यकालक्षेपाद्यभिधायकः श्रीवैष्णवैरनुष्ठेयार्थस्योपदेशकः ।

(५) श्रीरामार्चनपद्धतिः—परमपुरुष श्रीरामस्यार्चनादिप्रकारस्य बोधिका। इत्येवं श्रीवैष्णवानामावश्यकीयं सर्वमप्यर्थजातमनया स्वनिर्मितया च पञ्चग्रन्थ्या *श्रीवैष्णवाम्नायोपकृतये सञ्जगृहुः ।

अमुष्मिन् वेदान्तदर्शने द्विकद्वयभेदेन चत्वारोऽध्याया वर्तन्ते । चतुर्भिरध्यायैर्निरतिशयसुखरूपायाः परमात्मप्राप्तेः साधनमपि स्वयमेव परमात्मेति समुदितार्थ एवाभिधीयते । तत्र ब्रह्मशब्दार्थं विवृण्वता पूर्वद्विकेन ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वं सिद्धोपायोपेयत्वञ्चाभिधीयते । उत्तरेण द्विकेन च प्राप्यप्रापकत्वं साध्योपायोपेयत्वञ्च प्रतिपाद्यते । तत्रापि समन्वयाख्येन प्रथमेनाध्यायेन जगत्कारणत्वाभिधायिनां वाक्यानां ब्रह्मण्यन्वयोऽभिधीयते । द्वितीयेन चाविरोधाध्यायेन जगत्कारणे परस्मिन् पुरुषे वेदान्तवाक्यविरोध आगमान्तरसिद्धे प्रधानवस्तुनि चाविरोध इत्येतत्परिह्रियते । साधनाभिधेन तृतीयाध्यायेन तु ब्रह्मप्राप्तेः साधनमभिधीयते । तथा तुरीयेण फलाख्येनाध्यायेन च परप्राप्तेः

(५) इयञ्च श्रीस्वामिचरणैरेव प्रणीतेत्यत्र विप्रतिपद्यन्त एवानेके श्रीरामानन्दीयवैष्णवाः । नह्यत्र सुदृढमुत्पश्यामो वयमपि गमकम् । तथापि वर्तमानमुद्रितपुस्तके तेषामेव कृतिरियमित्येतावताऽस्माभिरपि तत्कृतिषु परिगणिता ।

भूमिकाकृतः

* इमाञ्च सुधोपमां पञ्चग्रन्थीं निस्सीमं जगत्क्षेमं करिष्णवः श्रीमद्रामानन्दभगवत्पादाः स्वयं प्रणीय भारतीयविद्वत्सुमनसां प्रमोदाय भागवतज्ञानोदयाय चाध्यवनिमण्डलं प्रतिष्ठापयामासुः । तत्र भास्करः पद्धतिश्चेति ग्रन्थद्वयन्तु मुद्रितमुपलभ्यते । इदमानन्दभाष्यमप्यधुना मुद्रितमेवेति ग्रन्थत्रयमिदानीं सुलभम् । परमुपनिषद्भाष्यं गीताभाष्यमित्येतद्वयं नितान्तमन्वेषयद्भिरप्यस्माभिर्न तावदद्य यावदुपलब्धिपथं समासादि । आशास्महे यदनवरतं क्रियमाणेन प्रयत्नेन तयोरवाप्तिर्भविष्यति तर्हि तूर्णमेव मुद्रापणादिना संस्कृत्य प्रसिद्धिमानयिष्याम इति ।

भूमिकाकृतः

फलस्वरूपं विविच्यते । इत्येवं चतुर्णामप्यध्यायानां विषयव्यवस्था वर्तते । प्रत्यध्यायश्च चत्वारः पादास्तत्र प्रथमाध्यायस्य ।

प्रथमे पादे—अस्पष्टतरजीवादिलिङ्गकानां विचारो वर्तते ।

द्वितीये—पुनरस्पष्टजीवादिलिङ्गकानाम् ।

तृतीये—स्पष्टजीवादिलिङ्गकानाम् ।

तुरीये—स्पष्टतरजीवादिलिङ्गकानाम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे—सांख्यादिस्मृतिविरोधान्न्यायविरोधाच्च प्रसक्तदोषस्य परिहारः ।

द्वितीये—सांख्यादिस्मृत्यनुकूलतर्काणां वेदान्तानुसारिसत्तर्कैर्निराकरणम् ।

तृतीये—वियदादीनां कार्यत्वसमर्थनम् ।

चतुर्थे— इन्द्रियादीनां कार्यत्वनिरूपणम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे—ब्रह्मोपासिषा सिद्धये जागराद्यवस्थाश्रयस्य जीवस्य दोषाणां निरूपणम् ।

द्वितीये—परमपुरुषस्योभयलिङ्गत्वनिरूपणम् ।

तृतीये—ब्रह्मोपासनात्मकविद्याभेदनिरूपणम् ।

चतुर्थे—उपासनस्य वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकत्वेन प्रतिपादनम् ।

एवं चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे—ब्रह्मोपासनाफलकथनाय उपासनास्वरूपनिरूपणपूर्वकं तदनुष्ठानप्रकारो विद्यामाहात्म्यञ्च विविच्यते ।

द्वितीये—ब्रह्मोपासकस्योत्क्रान्तिप्रकारः ।

तृतीये—अर्चिरादिगतिनिर्देशपुरस्सरमर्चिरादिनैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरिति ।

चतुर्थे तु—अर्चिरादिना ब्रह्मलोकं गतवतो मुक्तस्य ब्रह्मानुभवलक्षणस्य मोक्षस्य सिद्धिरिति ।

एवं षोडषपादात्मिकया चतुरध्याय्या मुमुक्षोरुपादेयतयाऽवश्यकः सर्वोप्यर्थश्चिन्तितः । अत्रैकपञ्चाशदुत्तरपञ्चशतानि (५५१) सूत्राणि वर्तन्ते । तत्र प्रथमेऽध्याये सप्तत्रिंशदुत्तरैकशतं (१३७) सूत्राणि । द्वितीये पञ्चपञ्चाशदुत्तरैकशतं (१५५) तृतीये त्र्यशीत्युत्तरैकशतं (१८३) चतुर्थे तु षट्सप्तति (७६) सूत्राणीति सूत्रसंख्या ज्ञेया । एवं प्रथेऽध्यायेऽष्टत्रिंशद (३८) धिकरणानि द्वितीये षट्त्रिंशत् (३६) तृतीये चतुष्पञ्चाशत् (५४) चतुर्थे द्वात्रिंशत् (३२) इत्येवं संकलनया षष्ट्युत्तरैकशत (१६०) मधिकरणानि भवन्तीति ।

परमगुप्तस्यास्य मुद्रापणप्रयोजनम्

तदेतद्भाष्यरत्नस्यैकं हस्तलिखितं पुस्तकं नातीवाशुद्धं किन्तु प्रभ्रष्टानेकस्थलाक्षरं सुखदसमीरकाश्मीरजनपदनिवासरसिकैः कृपाकूपारैरस्मदाचार्यैरस्मभ्यमदायि समालक्ष्यास्माकं वेदान्ताधिकारितां कियतीम् । तत्समये न्यायवेदान्ताद्यध्ययनमनस्कैरस्माभिश्च गुरुप्रसत्तेः फलमिदमिति विज्ञायातिशयानुक्रोशन समादाय तत्रैव परमगरीयसि श्रीमदाचार्यपुस्तकशाले सन्न्यधायि ।

एवं व्यतीतेष्वनेकेष्वब्देषु भगवत्समीक्षणानुप्रयोज्योऽध्ययोध्यमवन्ध्यायतिकः समजनि गुरुपरम्पराप्रचारः। तत्र 'स्वतन्त्रो यदि भवत्सम्प्रदायस्तर्हि किं भवन्मतं, किञ्चतन्मतोपोद्बलकं प्रमाणम्, इति परिक्षेपिभिराक्षिप्ते भाष्यमिदममुद्रितमेवास्मद्गुरुचरणपुस्तकभवनतः *समाकृष्य प्रदर्शितमस्मदीयसुहृज्जनगोष्ठ्याम् । इदञ्चाश्वाङ्कवसुवसुमतिमिते (१८९७) वैक्रमहायने काश्मीरेण बेणीरामनामकद्विजन्मना राजकीयपुस्तकशालार्थमुदलेखि ।

---

* अत्रैवान्यदपि 'श्रीरामतत्वप्रकाशाख्यं' हस्तलिखितमदृष्टचरं पुस्तकं समासादि । सम्भावयामश्चेदमप्यमुद्रितमेव । अस्यापि काश्मीरदेशतः कश्चनसम्बन्धो ज्ञायत एव । यतस्तस्यान्ते "श्रीरामायणे काश्मीरपुस्तकस्थपाठे–अयोध्या नगरी रम्या शून्यावर्षगणानिच । भवि.ा तु कुशं प्राप्य निवेशमुपलप्स्यत इति । यत्र ऋषभं प्राप्येतिपाठस्तस्यापि कुशपरत्वेनैव व्याख्यानं ऋषभः ज्येष्ठः स च कुश एवेति । इति श्रीरामतत्वप्रकाशे लीलानित्यत्वादिप्रमाणप्रदर्शनं नाम त्रयोदशोल्लासः सम्पूर्णः। भादौं सुदी १ सं० १९०८ लि: बा: रामभरोसा" इति लिखितत्वात् (अस्य ग्रन्थस्यकस्यचिदपि दिदृक्षा चेदस्मत्सविधे दृष्टव्यः) ।

भूमिकाकृतः

अथैवमस्याचार्यशिरोमणेः कमनीयकीर्तिस्तम्भस्य भाष्यभूषणस्य साम्प्रदायिकजनोपकाराय मुद्रापयित्वा प्रसिद्धिः करणीयेत्यस्मदीयसुहृद्भिः श्रीरामानन्दवैष्णवमहामण्डलसभ्यैर्भृशं प्रोत्साहिता वयमेकेन पुस्तकेन संशोधनस्यासम्भवान्मुद्रापणं दुःशकमिति मन्वानाः पुस्तकान्तरमन्वेषयितुं प्रायतिष्महि।

तदायोध्यायामध्ययनशीलेन नैपालेन * श्रीरामानन्दीयवैष्णवेन स्वस्थानादानीय दानीयं प्रादायीदमपरमपि पुस्तकम्।

तदेवं हस्तलिखितं पुस्तकद्वयमासाद्य भूयसा श्रमेणावाङ्मनसगोचरप्रभावप्रतिभोद्भासितान्तःकरणैः श्रीमदाचार्यैरभिभाषितस्य परमप्रशस्यस्यास्य भाष्यस्य निर्व्याजाम्नायपरिचर्यानुरागरञ्जितस्वान्तैरस्माभिः 'शुभस्य शीघ्रम्' इति वचनमनुसन्दधद्भिष्टीकाटिप्पण्यादिभिर्भूषणीयस्यापि निष्टिप्पणीकस्यैव संशोधनपूर्वकं व्यधायि मुद्रापणम्।

---

* अयञ्च वैदुष्यविशालो नैपालो वैष्णवः पञ्चषमासेभ्यः प्रागधिकार्तिकं हरिहरक्षेत्रे स्नातुमागतो विहारमण्डलमधितिष्ठन्त्याः श्रीमत्या वाङ्मत्यास्तीर उपकमरथुग्राममादौ मिलितः। तदा सामयिकवार्ताप्रसङ्गेन 'अस्ति मदन्तिके गुरुस्थाने प्रीणं श्रीरामानन्दभाष्यं हस्तलिखितम्' इत्युदीरिते तस्मिन् तत्रैव मुद्रितपुस्तकपञ्चकप्रदानपणेन प्रतिश्रुत्य त्वरयानीयतामिति प्रस्थापितः। सोऽप्यधिगतवृत्तस्तदानीयपुस्तकमयोध्यायामेव समदादस्मभ्यम्। एतत्कृतेऽस्य महात्मनः परोपकारिणश्चिरमाधमर्ण्यमुपगता वयं बिभृमोऽनल्पामुपकृतिम्। एतत्पुस्तकस्यापि चरमपृष्ठे "इति श्रीमदानन्दनामके श्रीरामानन्दभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः। श्रीसीतारामार्पणमस्तु। संवत् १८३५ लि० प० रामसेवकदास वैष्णवेन" इति लिखितं वर्तते। एतदप्यतिजीर्णमासञ्जितानल्पस्थलकर्गलखण्डमण्डितं क्षरदक्षरं कथञ्चिद्वाचकान्तरसाहाय्येन व्यज्ञासिष्म। (भू० कृ०)

पुनरयोध्यामेव कस्मिंश्चिद्वैष्णवमन्दिरेऽप्येकं पुस्तकमस्तीति श्रुतमस्माभिः परं न लब्धम्। एतदुपक्रम्य मन्मित्रेण दृष्टतद्ग्रन्थेनाभ्यधायि यत्र तद्रामानन्दभाष्यमपि तु केनचन वेदान्तसूत्राण्युल्लिख्य तट्टीकामिषेणोपनिषद्गीतावाक्यान्यधस्तादुद्धृत्य जानकीभाष्यमिति नाम्ना ख्यापितम्। तच्च प्रतिपदमशुद्धमुत्सूत्रमपार्थकञ्च केवलं बाललीलाविलसितम्" इत्याकर्ण्य तत्सङ्ग्रहादव्यवर्तिष्महि। मन्यामहे श्रेयोनिधानमिदमेवानन्दभाष्यं मूलतो विपर्य्यस्य ख्यातिसतृष्णः कश्चिदचयाञ्चकार दुर्वचश्चीवरचणामिमां ग्रन्थकन्थाम्।

भूमिकाकृतः।

अत्र च मनुजस्वभावसुलभप्रमादादस्मदीयमतिमान्द्याद्वर्णनियोजकावधानाद्वा समागतेषु दोषेषु गुणैकपक्षपातिनो दोषज्ञान् प्रार्थयन्तोऽधस्तने पद्ये एव विनिवेदयामः सविनयम् ।

क्वेमा भाष्यगिरो गूढाः क्वाहं मन्दमतिः पुनः ।
यथाबुद्धि विशोध्यैव प्रार्थयामि विपश्चितः ॥१॥
त्रुटयोऽत्र समापन्नाः स्युरेवेति दयाचणैः ।
क्षन्तव्यास्ताः सदा सद्भिर्मानुष्यात्सम्भवन्ति हि ॥२॥

अथेदानीमन्ते स्वान्ते श्रीरामानन्दीयानामनुदिनमेधमानामुन्नतिमभिकाङ्क्षमाणा वयमभ्यर्थयामहे साञ्जलिबन्धं भगवद्भ्यः श्रीरामचन्द्रचरणसरसीरुहेभ्यो यत् तुष्यतु किलानेन कर्मणा स एव साकेतनिलयो देवः पुष्णातु चाहर्दिवं श्रीरामानन्दान्ववायमिति शम् ।*

निवेदकाः—
श्रीरघुवरदास वेदान्तिनः ।
दर्शननिधयः
(तर्कवेदान्ततीर्थन्यायमीमांसोपाध्याययवेदान्तशिरोमणयश्च).

---

* इदन्त्वाचक्ष्महे—पुस्तकद्वयमासाद्यापि स्वीयबुद्धिवैशद्यानुगुणं यथासाध्यं संशोध्येदमुपह्रियते भवद्भ्यो भाष्यरत्नम् । परमुपलब्धयोर्द्वयोः पुस्तकयोरेकस्य विशुद्धत्वेऽप्यतिजीर्णत्वाद्गलिताक्षरत्वाच्चापरपुस्तकसाहाय्येनैव सर्वथा दुर्वाच्यमपि विशुद्धपुस्तकपाठं दर्शं दर्शं संशोध्य सत्यप्यपरस्मिन् पुस्तके क्वचित्पाठभेदेऽयमेव पाठः स्थापितः । एवं स्थिते सम्भावयामः क्वचित्संदिग्धार्थतापि पदे वाक्ये वा सम्पद्येतेति । तस्याश्च विचारोऽग्रिमावृत्तावेव कृतो भविष्यतीति ।

संशोधनकृत

श्रीमते रामानन्दाय नमः

श्रीमद्भगवद्रामानन्दाचार्य्यविरचितं

यस्माद्विश्वमुदेति येन लभते संरक्षणं शाश्वतं,
यस्मिन्नप्ययमेति यो हि सततं कारुण्यवारां निधिः ।
यः कल्याणगुणाकरस्त्रिजगतः श्रेयः परम्मापक-
स्तं ब्रह्मार्चितपादपद्मयुगलं रामाख्यमीशं नुमः ॥१॥
श्रीरामाख्यम्परं ब्रह्म सदाम्नायान्तदीपितम्
स्वभक्तैर्ध्येयमाप्यश्च वन्दे दिव्यगुणाकरम् ॥२॥

(प्रथमाध्याये प्रथमपादे जिज्ञासाधिकरणम्)

अथाखिलाम्नायाध्ययनमनुपपत्तिमदृते ब्रह्मचर्यादिति तत्प्रयुक्त-वाक्यविचारस्याप्यतिरेकेण वेदाध्ययनमसम्भवाद् ब्रह्मविचाराऽनुप-पत्तिरित्यापाततो ब्रह्मज्ञानमन्तरेण तद्विषयकजिज्ञासाया अनुदयात्तद-भावे चाखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणाकरत्वाश्रयभगवत्स्वरूपानु-भवासम्भवान्मोक्षानुपलब्धिः ।

तस्मादर्थावगमपुरस्सरमादौ वेदाध्ययनमापादनीयम् । तेन च कर्मणामल्पास्थिरफलकत्वमाकल्य्यानन्तानन्दफलावाप्तये ब्रह्मस्वरूपा-

नुभवसाधनीभूताम्नायान्तवाक्यविचारोऽनुष्ठेय इत्यर्थाल्लभ्यते। एवञ्च "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" (छा०८।६।१) इति श्रुतिविरुद्धत्वात् "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति तस्माच्चातुर्मास्येन यजेते" त्यस्य विधिशेषत्वेन तदर्थवादतया तत्स्तुतिमात्रपरत्वमवगन्तव्यम्। स्मर्यतेऽपि च उपभुक्तकर्मविपाकानामुर्वरितानुशययशालिनाम्पुनरावृत्तिः। "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन" (गीता ८।१६) इत्यादिना। तस्मा "त्परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्। तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्। (मु०१।२।१२।१३) मोक्षस्य ब्रह्मावाप्तिलक्षणस्य कृतेन कर्मणाऽसिद्धेरिति ततो विरक्तस्य परतत्त्वबुभुत्सया स्वाचार्योपसदनपूर्वकं ब्रह्मविद्योपदेशश्रवणात्तस्या एव परमात्मनः प्राप्तिहेतुत्वमवसीयत इति। द्रढयत्यमुमेवार्थं श्रुतिगणः। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै० १।१।१) "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" (मु० ३।२।९) "यो वेद निहितं गुहायाम्" (तै० २।१) "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" (तै० २।१।१) "ततस्तु तम्पश्यति ध्यायमानः" "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" (मु० ३। १। ३) "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" (मुण्ड० २।२।८) "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" (कठ० २।६।१४।) "न च पुनरावर्तते" (छा० ८। १५) इति ब्रह्मज्ञानस्यैव परब्रह्मानुभवरूपफलत्वश्रवणात् "येनाक्षरं पुरुषं वेद" इत्यादौ कर्मफलविरक्तस्यैव ब्रह्मज्ञानार्थित्वमवसीयते। एवञ्च "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति तपोऽतप्यत स तपस्त-

न्द्वानन्दम्ब्रह्म व्यजानात्" (तै० ३।५।६) इति तपसो ब्रह्मजिज्ञासायास्तज्ज्ञानस्य च साधनत्वश्रवणादादौ तदनुष्ठेयम्।

एतदुक्तम्भवति। परमपुरुषार्थानुभवलक्षणविलक्षणसुखावाप्तिकामेनादौ ब्रह्मचर्य्यादिनियमपूर्वकं सार्थाङ्गुश्रवमधीत्य तदुदितकर्म्मणामन्तवत्फलमाकलय्यानन्तफललिप्सया मनःस्थैर्य्यादिसाधनमधिष्ठाय ब्रह्मविचारोऽहर्दिवं विभावनीय इति। तदर्थं भगवान् बादरायण आम्नायान्तवाक्यविचारलक्षणीं प्रणिनाय शारीरकब्रह्ममीमांसाम्। तस्याश्चेदमादिमं सूत्रम्।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १। १। १।

अत्रानन्तर्य्यार्थकोऽयमथशब्दः। अधिकारादिवाचकस्य तस्य प्रकृतेऽनुपयोगात्। अतःशब्दो हेत्वर्थकः। एवञ्च, साङ्गसशिरस्कवेदाध्ययनेनाधिगतकर्मज्ञानस्य तत्फलवितृष्णतयाऽवाप्ततपस्वित्वमुमुक्षुत्वाद्यनेकसाधनस्य, अविनाशिफलमोक्षाभिलाषुकस्य तदुपायतयावगतब्रह्मजिज्ञासैवानन्तरभाविनी।

कर्मज्ञानानुष्ठानयोश्चित्तकल्मषापनयनपूर्वकवैराग्योत्पादनद्वारा च ब्रह्मज्ञानम्प्रति साधनत्वेन तयोर्हेतुहेतुमद्भावतया पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रत्वम्। ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। कर्मण्येषा षष्ठी। 'कर्तृकर्मणोः कृति' ति कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवतीति कृद्योगलक्षणा षष्ठी। इध्मप्रव्रश्चनपलाशशातनादिवत्समासः। एवञ्च "कृद्योगा च षष्ठी समस्यत" इति वचनबलात् "प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत" इति निषेधस्याप्रसक्तिः। अथवा शेषलक्षणेयं षष्ठीति न किमपि वक्तव्यमवशिष्यते। न चैवं सर्वत्र शेषलक्षणषष्ठ्यैव कार्य्यसम्भवे षष्ठीसमासप्रति-

षेधसूत्राणामानर्थक्यमितिवाच्यम् । तेषां स्वरचिन्तायामुपयोगस्याङ्गीकारादिति सर्वमवदातम् ।

ब्रह्मशब्दश्च महापुरुषादिपदवेदनीयनिरस्ताखिलदोषमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं भगवन्तं श्रीराममेवाह । सामान्यवाचकानां पदानां विशेषार्थे पर्यवसानात् ।

जिज्ञासेत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमितः सनोऽन्यत्रेति वचनबलादिच्छायाया इष्यमाणप्राधानत्वादिष्यमाणज्ञानमिह विधेयम् । न केवलं कर्मभिः परपुरुषानुभवरूपो मोक्षः शक्योऽवाप्तुम् । वेदान्तवाक्यविचाररूपाया उत्तरमीमांसाया वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

इदमत्र विचार्यते । परभक्त्यपरपर्यायज्ञानातिरेकिकर्मभिर्मुक्तिस्तद्विरहितेन ज्ञानेन वा ? नाद्यः । वेदान्तविचारशास्त्रानारभ्यत्वप्रसङ्गात् । नान्त्यः । अपसिद्धान्तान्नैष्कर्म्यवादप्रसङ्गाच्च । तस्मात् कर्मविशिष्टस्यैव ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमितिसिद्धान्तः । तथाच श्रुतिः । "अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततोभूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ।" (ईश० ९) अत्राविद्याशब्देन केवलं कर्मोच्यते "अविद्या कर्मसंज्ञान्ये" तिस्मृतेः । एवं विद्यायां रता इत्यस्य स्वाधिकारोचितकर्मपरित्यागेन विद्यायां रता इत्यर्थः । अयमभिप्रायः । पार्थक्येन नैकस्यापि श्रेयःसाधनत्वमपि तु कर्मसचिवज्ञानस्यैवेति वेदवित्समयः । दर्शयति चामुमेवार्थं श्रुतिः । "विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते"(ई०११) इति नित्यनैमित्तिककर्मणां कल्मषापनयनद्वारा ब्रह्मोपासनरूपविद्योपचायकत्वमेव ।

एवञ्च, अङ्गाङ्गिभावेन सहानुष्ठेयं यो वेद सोऽविद्यया विद्याङ्गतयाऽनुष्ठितेन कर्मणा मृत्युं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतमदृष्टपदवेदनीयं प्राक्तनं कर्म तीर्त्वोल्लङ्घ्यामृतमश्नुते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । अस्यां श्रुतौ

विद्याशब्देन प्रकृतसूत्रे च ब्रह्मजिज्ञासाघटके जिज्ञासापदेन ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं वेदनमेवोच्यते न तु वाक्यजन्यमापातज्ञानम् । पदवाक्यप्रमाणनिष्णातस्य व्युत्पत्तिमतः पदसन्दर्भश्राविणो विधिमन्तरेणाऽपि प्राप्तत्वात् । समामनन्ति च, "आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" (बृ० ६।५।) "अनुविद्य विजानाति" (छा० ८।१२।६) "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" (बृ० ६।४।२१) "आत्मेत्येवोपासीत" (बृ० ३।४।७) इत्यादिश्रुतयः । अत्राध्ययनविधिसमासादिताखिलवेदः प्रयोजनवदर्थमभिकांक्षमाणस्तन्निर्णयमात्रफलो निसर्गत एव प्रवर्तमानतया तस्य प्राप्तत्वमेव (?) । श्रुतार्थप्रतिष्ठापकत्वान्मननस्येति तस्यापि चिरायार्थप्रतिष्ठासोरनुवादकत्वमेव । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । इति निदिध्यासनमेवात्र विहितम् । तथा च श्रुतिः । "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् । (श्वे० १।३) तच्च विसजातीयं ग्रहासंसृष्टाकारकमनोवृत्तिरूपम् । सा च वृत्तिः स्मृत्यपरपर्य्याया साक्षात्काररूपैव । अत एव "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" (मु० २।८) "स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" इत्यादावपरोक्षात्मकानुभवरूप एव प्रदर्शितः । प्राप्नोति च स्मृतिरेव भावनाप्रकर्षाद्दर्शनरूपताम् । द्रढयत्यमुमेवार्थं श्रुतिः । "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते स तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् । (मु० ३।२।३) अयमर्थः- "यथा न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि हिरण्यं निधाय तु चेतव्यम् ।" इत्यादौ केवलपृथिव्याद्यधिकरणकाग्निचयनं निषिध्य हिरण्यस्थापनपूर्वकं तद्विधीयते । तथात्रापि केवलेन प्रवचनसाधनेन मननेन ध्यानेन श्रवणेन वेदमात्मस्वरूपं नासाद्यते । अपि तु निरतिशयप्रेमविशिष्टेनैव, एष आत्मा यं प्रीतिविशिष्टं पुरुषं वृणुते स्वीकरोति

तेनैव पुरुषविशेषेणायं लभ्यः। स्वीक्रियमाणता च स्वविषयकाखण्डानुरागवत्येव जायत इति लोकव्यवहारः।

एवञ्च, परमात्मविषयकोऽनुरागस्तस्मिन् परमपुरुषे प्रेमोत्पादनद्वारा तदवाप्तौ कारणताम्भजत इति निर्विवादम्। अतएव "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते"। (गी०१०।१०) "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया।" (गी०८।२२) 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः' (गी०७।१७) इत्यादयः स्मृतयः सङ्गच्छन्ते। तस्योपासकस्योत्कटदिदृक्षागर्भरूपपरभक्तिमत एष आत्मा परमात्मा स्वरूपं प्रकाशयति प्रदर्शयतीतिसिद्धम्।

अनेन श्रवणादिसाधनसम्पन्नस्यापि परभक्तिरूपोत्कृष्टसाधनस्यावश्यकत्वमित्यर्थस्वभावादुपबृंहणबलाच्चेत्यवगन्तव्यम्। ध्रुवानुस्मृत्यपरपर्य्यायपरभक्त्यतिरेकेण श्रवणादीनां वैयर्थ्यमेवेतिहृदयम्।

सा च भक्तिः परमप्रेयोभगवदितरवैतृष्ण्यपूर्वकपरमपुरुषानुरागरूपो ज्ञानविशेष एव। तदुद्भवस्य संसारस्यानित्यतामाकलय्याचार्योपसत्तिपुरस्सरवर्णाश्रमाचारसेवनजनितपुण्यक्षालितकषायस्य विवेकवैराग्याभ्यासादिभिरेवेति सर्वमवदातम्।

केचित्तु आहुः। ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र निरस्ताखिलभेदमशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रमेव तत्वं ब्रह्मपदवाच्यम्। तदेव वस्तुपदाभिलप्यं परमार्थरूपं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमप्याम्नायावगततत्वमस्यादिवाक्यावसेयसामानाधिकरण्यविनिश्चितजीवैक्यं बध्यते मुच्यते च। एवञ्च षड्विधतात्पर्यनिर्णायकैर्लिङ्गैस्समेषां वेदान्तानामद्वैते ब्रह्मण्येव निश्चयः। "नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" (का० २।१।११) उदरमन्तरं कुरुते अथ भयं भवति" (तै० २।७) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छा० ३।१४।१) "सदेव सोम्येदमग्र

आसीदेकमेवाद्वितीयम्" (छा० ६।२।१) "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित्" (श्वे० ३।९) "यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" (ई० ७) एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव (क० २।२) तथाक्षरा द्विविधाः सौम्य भावा : प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति" (मु० २।१।१) "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी" (मु० २।१।३) "इदं सर्वं यदयमात्मा" (बृ० २।४।४) "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कम्पश्येत् तत्केन कं विजानीयात्" (बृ० २।४।१४) "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा० ६।१।४) "मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" (ब्र० सू० ३।२।३) "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" (ब्र० सू० २।१।१५) "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" (गी० १३।२।) "न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्।" (गी० १०।३९) "विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिके गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति" (वि० पु० ६।७।९४) "मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः (गौ० पा० का० १७) इत्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात् सर्वोऽपिभोक्तृभोक्तव्यादिभेदप्रपञ्चस्तस्मिंश्चिन्मात्रब्रह्मण्यनाद्यविद्यया परिकल्पितः। इयञ्चानिर्वचनीयरूपाविद्यैवाज्ञानपदेनाभिधीयते।

तच्चाज्ञानमागमप्रत्यक्षानुमानबलेनानादिभावरूपमेवावगम्यते। अभावरूपत्वे तु तस्य तुच्छतयाऽकिञ्चित्करत्वेन तद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न स्यात्। ननु नास्त्येव त्वसिद्धान्तेऽखिलदोषपूर्णस्यास्य जगतो ब्रह्मकारणत्वम्। तस्य निर्विकारत्वेन कौटस्थ्यभङ्गप्रसङ्गात्। अपितु निरस्तसमस्तदोषगन्धं कार्यकारणविलक्षणं स्वानु-

भूतिरूपं वस्तु इति चेत्। चिरंजीवत्वायुष्मान् । कोह्यनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत्। नास्त्येव वस्तुतोऽसमन्वयेऽसंगस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम्। न च तदभावे "सदैव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" (तै० ३।१) इत्यादिजगत्कारणत्वाभिधायिनीनां श्रुतीनां वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। तासां जगदुपादानाज्ञानाधिष्ठानत्वेनैवोपपत्तेर्न ब्रह्मकारणमपित्वज्ञानमेव । वस्तुतो नाज्ञानस्यापि तत्त्वं वेदान्तेन निर्दिष्टम्। तस्य भ्रमनिमित्तमात्रत्वेनैव उक्तत्वात् । कार्यकारणवादस्याप्यौपनिषदनयानन्तर्गतत्वाद्विवर्तवादस्यैव वेदान्ततात्पर्यावसितत्वादिति । विवर्तश्च पूर्वसिद्धाधिष्ठानविरुद्धासदर्थस्यावस्तुनोऽवभासः। भवति चैव मरुमरीचिकासूदन्वतोऽवभासः स्फीतप्रकाशसमवस्थितशुक्तिकायां रजतस्य चेति। एवं व्यावहारिकसत्तामुपेयुषोऽस्य मिथ्याभूतस्य जगतोऽखण्डानन्दैकरसे चिन्मात्रब्रह्मण्यध्यास इति समन्वयः।

तदेतनादिभेदवासनाप्यायितकलेवरमज्ञानविविजृम्भणं "तरति शोकमात्मवित्" इत्यागमसहस्रशतेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वप्रकारकवस्तुज्ञानेन कृत्स्नं निवर्तते । तच्च ज्ञानमज्ञानं नाशयत्कतकरजोवत्स्वयमप्युपशाम्यति । ततः परं यदवशिष्यते तत्स्वानुभूतिरूपं चिन्मात्रं ब्रह्मैव। तद्वस्तुभूतस्य ब्रह्मण एवाऽत्र जिज्ञासाभिमता सूत्रकृतामिति।

समाधानभाष्यम्

तदेतदनास्वादितागमतत्वानां त्रयीसमधिगतार्थाऽनुष्ठानखिन्नानां कुतर्ककर्कशवागुरानिगडितान्तःकरणानां श्रुतिप्रतिपन्नतर्कपराहतमानसानां चोद्यमिदं धर्म्मपथारूढैश्श्रद्धाधनैरनादरणीयम्।

(तथाहि निर्विशेषं ब्रह्मेति कथमवगतम्? केनचित् प्रमाणेन तदतिरिक्तेन वा? नाद्यः। प्रमाणगम्यत्वेन सविशेषतया निर्विशेषत्वा-

भावात् । न द्वितीयः । प्रमाणातीतस्य वस्तुनः प्रामाणिकैरनङ्गीकारात् । नापि षड्विधलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वैततात्पर्यमित्यपि युक्तम् । तेषां सविशेषब्रह्मण्येव तात्पर्यावसायित्वात् । यत्तु स्वार्थसाधनाय केषाञ्चिच्छ्रौतवचसामुपोद्बलकतयोपादानम् । तत् "विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानर" मितिन्यायं स्मारयत् स्वविरुद्धार्थमेवोपस्थापयति। तथाहि "नेह नानास्ति किञ्चन" (बृ० ६।४।१६) इत्यादौ नाद्वैतं प्रतिपाद्यते किन्तु इह द्रष्टव्ये ब्रह्मणि नानात्वं किञ्चन नास्ति—भेदलेशोऽपि नास्तीत्युच्यते । अयमभिप्रायः । स्थावरजङ्गमस्यास्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामितया च तदात्मकत्वेनैक्यात्तद्भिन्नं नानात्वं प्रतिषिध्यते । अन्यथा "बहु स्यां प्रजायेय" (छा० ६।२।३) इति बहुभवनसंकल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं बालक्रीडनकं स्यात् । समबलश्रुत्योर्विरोधे तु विकल्प एव स्यात् । तस्य चाष्टदोषदुष्टत्वादनुपदमनङ्गीकारात् ।

किञ्चैकमर्थं प्रतिपाद्य स्वयमेव निराकुर्वत्याः श्रुतेरुन्मत्तप्रलापित्वमपि दुष्परिहरम् । न च न स्वरूपेण निषेधं ब्रूमः किन्तु पारमार्थिकत्वाकारेणेति वाच्यम् । स्वरूपस्यानिषेधेऽबाध्यत्वलक्षणपारमार्थिकत्वस्यापि सत्त्वेन तस्यापि निषेधानर्हत्वात् । तस्मान्नास्मिन्प्रकरणे ब्रह्मातिरिक्तं निषिध्यत इति निर्विवादम् ।

यदपि—"यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" (तै० २।७।) इत्यादिना भेददर्शिनो भयप्राप्तिरित्युक्तम् । तदप्यापादनानर्हम् । तथाहि "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" (छा० ३।१४।१) इत्यादौ सर्वस्यास्य जगतस्तदुदयावन—लयकर्मतया तच्छरीरानुसन्धानेनात्र शान्तिर्विधीयते तज्ज्ञानस्याभयजनकतया न भयोत्पादकत्वमिति । "अथ तस्य भयं भवती" त्युत्तरवाक्यस्य तु "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नि" त्यादिना या प्रतिष्ठा

विहिता तस्या भङ्गे भयमित्युच्यत इति स्पष्टोऽयमर्थः श्रुतितदुपबृंहणीभूतेतिहासपुराणेष्विति । सच्छब्दस्य विशेष्यभूतपरमात्माभिधायित्वेऽप्युत्तरत्रैक्षणपूर्वकबहुभवनरूपकार्यपरिणतत्वात्प्रकृते कारणत्वौपयिकगुणाश्रितत्वविशिष्टसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वरूपपरब्रह्मत्वमेव सत्पदप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवञ्चाग्रिमवाक्यानामप्यर्थः सङ्गच्छते । नहि यूनि देवदत्ते यथावकाशं प्रसरमाप्नुवाना ज्ञानेच्छादयो गुणा बाल्ये नासन्निति शक्यं कल्पयितुम् । तस्मान्निखिलशक्तिविशिष्टमेव ब्रह्म सृष्टेः प्राक्कालेऽविभक्तनामरूपतया सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकमवतिष्ठ इति निर्विवादम् । अद्वितीयपदञ्चात्यन्तविलक्षणं विसजातीयमेव ब्रह्मोपस्थापयन्निमित्तकारणान्तरमस्य जगतो व्यावर्तयति । न तु सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वम्ब्रह्मणोऽभिदधाति । एकमेवेत्यत्रैवकारेण तस्यामवस्थायां व्यवच्छिद्यते बाहुल्यम् । एवञ्चाक्षपादीयनये कारकव्यापारात्प्राक्कारणे कार्यस्यासत्त्वमप्यनेन सदितिपदेन व्युदस्तम् । तथाचानया श्रुत्या प्रवाहानादित्वमस्य जगतोऽङ्गीकृत्याचिद्द्वारकं पारिणामिकमेवास्मिन् प्रकरणेऽभिधीयते । न तु सदसद्भ्यां व्यपदेशानर्हं मिथ्यात्वम् । प्रत्युताग्रिमवाक्ये केषाञ्चिदृजुस्वान्तानामस्मिन्नर्थे मा भूद्विशय इति तन्मतमुपन्यस्य स्वयमेव दूषितत्वात् । "कथमसतः सज्जायेत" (श्वे० ६।२।२) इति । स्पष्टीकरिष्याम उपरिष्टाज्जन्माद्यधिकरण इममर्थमित्यत्र संक्षेपः ।

एतेन "यस्मात्परं नापरमस्ती" (श्वे० ३।९) त्याद्युपनिषत्सु "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी"(गी० १३।२) त्यादिस्मृतिषु च प्रपञ्चमिथ्यात्वपूर्वकं परमार्थतोऽद्वैतमेकमेव ब्रह्माभिधीयत इति मायिमतं सर्वं व्याख्यातं वेदितव्यम् । दुराग्रहमात्रैकसाधनत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्गाच्च । नहि तन्मते ब्रह्मातिरिक्तं वस्त्वन्तरं सर्वपदाभिलप्यमस्ति यद्विज्ञानमेकविज्ञाननियतं स्यादिति । नच ब्रह्मस्वरूपेऽव-

गते तदध्यस्तं प्रपञ्चजातं ज्ञातमेव। अधिष्ठानमेव ह्यारोपितवस्तुनः स्वरूपम्। तदतिरेकेणावस्तुभूतस्य कल्पनामात्रलब्धसत्ताकस्य तस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादितिवाच्यम्। विकल्पासहत्वात्। तथा हि—आध्यासिकः प्रपञ्चः स्वोपादानतया ब्रह्माश्रयति नवा? आद्ये स्वरूपसत्तया, असत्तया वा? यदि सत्तयेत्यभिधत्से, हन्त! तर्हि, आगतं प्रपञ्चे सत्यत्वम्। अथचासत्तयेत्यन्तिमं पक्षं कक्षीकरोषि चेदमन्दमुपहास्यम्। आश्रयाश्रयिभावश्च सतोरेव कयोश्चिद्वस्तुनोः कुण्डवदरयोरिव लोकशास्त्रसिद्धः। द्वितीये ब्रह्मोपादानवादभङ्गप्रसङ्गः। ननु शुद्धस्य चिद्वस्तुनो नास्त्येवोपादानत्वमितिचेन्न। "यतोवे" (तै० ३।१।१) त्यादिश्रुतिशतव्याकोपप्रसङ्गात्। अथाध्यस्तोपादानमेव श्रुतिरभिधत्त इतिचेत्कोह्यर्थोऽनेन बालक्रीडनेन साधितः स्याद्भगवत्या श्रुत्या। अतः प्रपञ्चसत्यत्वमेव सर्वत्रोपदिष्टमितिदिक्।

यदपि चाज्ञानमनादिभावरूपं पदार्थान्तरमागमप्रत्यक्षानुमानबलेन प्रसाध्य तच्छवलितस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमितिकथनन्तदपि महाम्भसि निमज्जतः कुशकाशावलम्बनमनुकरोति। तथा हि—भावरूपस्याज्ञानस्यागमेन साधयितुमशक्यत्वात्। न च "अनृतेन हि प्रत्यूढाः"(छा० ८।३।२।) "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते (बृ०४।५।१९) इत्याद्यागमाः प्रमाणतामत्र दधत इति वाच्यम्। तत्रानृतशब्दस्य बन्धप्रदायककर्मणि नियतत्वात्। "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" (कठ० ३।१) इत्यादौ भगवदाराधनरूपनिष्कामकर्मणो यत्फलं तदृतमिति दृष्ट्वा तद्व्यतिरिक्तमनृतमित्युच्यते। नह्यनेनानृतपदेनानिर्वचनीयं भावरूपमज्ञानमर्हति सेद्धुम्। न च, "आयुर्वै घृतम्" (तैत्तिरीय०का० २।प्र० ३० अ० २) इतिवदनृतपरमत्र गौण्या वृत्याऽनिर्वचनीयभावरूपमज्ञानमभिधत्त इति वाच्यम्। सति शक्यार्थे तात्पर्य्यनिश्चये लक्षणाया अस्वीकार्यत्वात्।

एवमपरस्मिन् वाक्येऽपि मायापदस्याद्भुतरचनक्षमत्वमेव प्रवृत्ति-
निमित्तं श्रुत्यन्तरपुराणकोशादितोऽवसीयते न त्वनिर्वचनीयाज्ञान-
त्वम्। तस्मान्नागमतो ज्ञानं भावरूपं शक्यं प्रतिपत्तुम्। प्रतिपादयिष्यते
चैतदुपरिष्टादतोऽत्र संक्षेपः।

प्रत्यक्षेणाप्यनादिभावरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य साधनं
दुःशकम्। नचाहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीति प्रतीतिरेव तदध्यक्षे
मानम्। तथा हि निरुक्तप्रतीतावहमित्यात्मनोऽभावानुयोगितया
तत्प्रतियोगितया च ज्ञानस्य प्रतिपत्तिर्भवति न वा? यदि प्रथमं कल्पं
कल्पयसि चेन्न तर्हि ज्ञानाभावप्रत्ययः प्रसरतामासादयति। धर्मि-
प्रतियोगिनिश्चयाभ्यां प्रतिबध्यमानत्वात्। नापि द्वितीयः। अभावानु-
भवस्य स्वप्रतियोगिज्ञाननियतसापेक्षत्वात्। तस्मादिदमज्ञानं ज्ञान-
निवर्त्यं भावरूपमेवेति नाभावमतमनुसृत्याभिहितानां दूषणानामव-
काशः। तथाच धर्मिप्रतियोगिज्ञानसमकालिक एवास्य भावरूपाज्ञान-
स्याप्यनुभव उपपद्यते। परस्पराविरुद्धत्वादितिवाच्यम्। अहमज्ञो माम-
न्यञ्च न जानामीत्यादावनुभूयमानमज्ञानमभावरूपमेव न तु भावरूपम्,
विकल्पकल्पनाकलुषितकलेवरत्वात्। तथाहि ज्ञानस्य निवर्तकाश्रय-
विषयतया किञ्चित्प्रत्यक्त्वं प्रतीतं न वा? आद्ये स्वरूपज्ञानबाध्यं
तदज्ञानमितिनियमात् तत्प्रतीतौ कथंकारमवतिष्ठेत। अन्तिमे तु
निवर्तकाश्रयविषयरहितमज्ञानं नतरामनुभूयते। तस्माद्भवदभि-
मतभावरूपस्याज्ञानस्य ज्ञानाभावसमानचर्चत्वात्तत्रैव पर्य्यवसानमि-
त्ययमप्याशापाशः शिथिलबन्धोऽन्यत्राभिनिवेशात्। एवञ्चोभयसम-
धिगतज्ञानाभाव एवाहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीतिप्रतीतिगोचर
इत्यभ्युपेयम्।

यदपि च कैश्चिन्मायिमतम्परिष्कुर्वद्भिर्नव्यैरविद्याया भावरूप-
त्वेऽनुमानं प्रदर्शितम्—विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरि-

कस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति। तदपि न युक्तिसहम्। स्वाभिमतमज्ञानं साधयितुं प्रयोजितेऽप्यनभिमताज्ञानान्तरसाधनेनापसिद्धान्तापातात्। तदसाधने तु हेतोरनैकान्त्यम्। दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यञ्च। नहि प्रदीपप्रभाया अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं सम्भवदुक्तिकम्। ज्ञानस्यैव तान्त्रिकैः प्रकाशकत्वाभ्युपगमात्। अन्यथा ज्ञानरूपस्यात्मन एव स्वयंप्रकाशकत्वमिति भवत्सिद्धान्तो व्याकुप्येत। विद्यमानायामपि प्रदीपप्रभायामन्तरेण ज्ञानं विषयप्रकाशासम्भवात्। प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानमुत्पादयतस्तत्प्रतिकूलतमस्तिरस्करणेनोपकारकत्वमेव। तस्मान्नागमप्रत्यक्षानुमानानि प्रभवन्ति भावरूपमज्ञानं साधयितुमित्यलमनेन शुष्कतर्कनिरासायासेनेत्युपरम्यते।

किञ्च, केवलतर्कवादास्तु सूत्रकृद्भिः स्वयमेव, तर्काप्रतिष्ठानादपि (ब्र०२।१।११) इतिविलक्षणत्वाधिकरणे निराकृताः। अत एव

"आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः।"

इतिभगवता मनुनापि सिद्धान्तितम्। केवलतर्केणैव कार्यनिर्वाहे आगममर्यादायाः प्राधान्येनोद्घोषणं व्यर्थमेव स्यात्। एवञ्च निरुक्तभवत्प्रयोगे हेतोः सत्प्रतिपक्षिताऽपि सम्भवति। तथाहि—विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति, प्रमाणज्ञानत्वाद्भवदभिमताज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवदित्यादिप्रयोगाणामपि जागरूकत्वादिति दिक्।

अपि च येयमनादिभावरूपाऽविद्या भवद्भिरास्थीयते सा कार्यरूपाऽकार्यरूपा वा? कार्यरूपेतिचेत्किमस्याः कारणमिति विवेचनीयम्। अविद्यान्तरमितिचेन्नानवस्थादौःस्थ्यात्। सैव कारणमितिपक्षस्तु आत्माश्रयदोषप्रसङ्गाद्धेय एव। एकस्यामेव कारणत्वं कार्यत्व-

श्चेत्युभयमसम्भवि, विरुद्धधर्माध्यस्तत्वात्। ब्रह्मण एव कारणत्वमित्यपि न युक्तम्। विकल्पासहत्वात्। तथाहि—किमुपाधिविशिष्टम्ब्रह्मैव तस्याः कारणमाहोस्वित्तद्रहितम्। तत्र न प्रथमः। अविद्यायाः प्रागुपाधीनामसत्त्वात्। सत्वे तु किं तस्य कारणमितिविचारे सैवानवस्थापिशाची दुरवस्था स्यादतो विषमोऽयमुपन्यासः। न द्वितीयः। शुद्धस्य चिच्छक्तेस्त्वन्मतेऽकारणत्वात्। अभ्युपेत्याऽपि शुद्धस्य कारणत्वं न मुक्तिर्दोषशृंखलातो, यतः संसृतेः कारणमज्ञानमेव, तस्यैव संसृतेस्सामग्रीत्वेन मुक्त्यभावः प्रसज्जेत, संसृतिसामग्रितयाऽवसितस्याज्ञानस्याद्याप्यविनष्टत्वात्। अथाकार्यरूपत्वेऽनादिभावपदार्थस्यानिवृत्त्यभावात् तन्निवर्तकगुरुशास्त्रोपदेशवैयर्थ्यम्। प्रयोगश्च—विमता अविद्या न निवर्तते, अनादित्वे सतिभावपदार्थत्वाद्ब्रह्मवत्। स्यादेवम्, इदमज्ञानं स्वस्मिन् कार्यकारणते परित्यजत् सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमेव रूपं धत्ते। एवञ्चास्याज्ञानस्य मायापदाभिलप्यस्य भूषणमेवेदं यल्लक्षणविवेचनाक्रान्तत्वं न दूषणमिति। मैवम्। अनिर्वचनीयस्य वस्तुनो दुरुपपादत्त्वात्। तथाहि—सर्वं हि वस्तुजातं प्रातिस्विकरूपेण सत्तयाऽसत्तया वा शक्यते निर्वक्तुम्। न त्वेकस्यैव वस्तुनः सत्वविशिष्टासत्वम्, असत्वविशिष्टासत्वं वा। एतेन सदसदनधिकरणत्वमेवानिर्वचनीयत्वमितिकथनमपि प्रत्युक्तम्। इतरेतरविरुद्धत्वात्। सद्विलक्षणमसदेव भवति। असद्विलक्षणञ्च सदिति। लोकव्यवहारात्। तदुभयविलक्षणस्य वस्तुनः प्रामाणिकैरनङ्गीकारात्। सद्विलक्षणं किन्तु नासत्, एवमसद्विलक्षणमपितु न सदितिकथनन्तु "ममानने जिह्वा नास्तीतिकथनवद्व्याहतार्थकत्वादनादरणीयमेव। तस्मादस्यानिर्वाच्यस्याज्ञानस्यानिर्वचनीयतैवेति न प्रागुक्तदूषणनक्रनिर्मुक्तिरिति सर्वं स्पष्टम्।

एवञ्चाखिलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसामञ्जस्यादुपपत्तिबलाच्च वि-

शिष्टाद्वैतमेवास्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य विषयो नतु केवलाद्वैतम् । तथाहि—चिदचिद्वस्तुनोः शरीरतयाऽपृथक्सिद्धत्वेन प्रकारत्वम्, तद्विशिष्टस्य ब्रह्मणश्च शरीरित्वेन प्रकारित्वं शाश्वतिकमेव काश्चन श्रुतयोऽभिदधते। "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" (श्वे० १।६। "ज्ञाज्ञौद्वावजावीशानीशौ" (श्वे० १।९) "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा" (श्वे० १। १२) "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" (श्वे० १।१०) "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" (श्वे० ६।१६) अत्र प्रधानक्षेत्रज्ञपदाभिधेययोश्चिदचितोर्भोक्तृभोग्यत्वेन पतिरितिपदेन च तयोर्नियमनकारित्वं परमात्मन इति स्पष्टतयैवाभिहितम् । गुणेश इतिपदश्च सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादिनित्यगुणयोगश्चाभिदधाति । "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः।" जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः (श्वे० ४।६) "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" (श्वे०६।९) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" (श्वे० ६।१३) "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः।" (तै०आ० ६।१०, ना० १२।१) "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ० ३।७।३) "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ०३।७।२२) "योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद। अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" (तै०आ० ३।११।२) इत्येवमादयः। एष एवाभिप्रायः स्मृत्यादिषु बहुलमुपलभ्यते । यथा—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि (गी०१३।१९)

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ (गी०९।१०)

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥(गी०१४।३।)

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥(गी०१५।१७)

जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् (वा०रा०यु०)
प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ।
परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ।

विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ (वि०पु० ६।४।३८-३९) "ईक्षतेर्नाशब्दम्" (ब्र०सू० १।१।५) "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" (ब्र० सू० २।१।१५) प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । (ब्र० सू० १।४।२३) इत्याद्याः । 'ईक्षतेर्नाशब्द' मित्यत्राशब्दप्रतिपाद्यस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वं निरस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण एव तत्त्वमीक्षणकर्तृत्वेन हेतुना सम्यगुपपादितम्। एवञ्च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टेन सह स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य प्रपञ्चस्याभेदस्तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादावभिहितम्। "सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम्" (छा० ६।२।१) इत्यभेदशब्दस्यापि चिदचिद्विशिष्टपरत्वमेव। अतएव च सामानाधिकरण्यम्। एवं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छा०३।१४।१) "तत्त्वमसि"(छा०६।८।१६) इत्यादावपि सर्वादिपदानां तत्तच्छरीरकपरमात्मापरत्वात्सर्वादिपदब्रह्मादिपदयोः सामानाधिकरण्यं मुख्यमेव। शरीराभिधायिपदानां शरीरिणि

शक्तिरितिसिद्धान्तात्। न च स्थाणुपुरुष इतिवद्बाधार्थे सामानाधिकरण्यं तथा च जितं विवर्तवादेनेति वाच्यम्। "सदेव सोम्येदमि"त्यादि-'श्रुता' अग्र इति निषेधविरोधात्। एवञ्च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टम्प्रत्युपादानत्वमुपपन्नम्। भाव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थाश्रयत्वमेवोपादानत्वम्। एवञ्चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापि सम्यगुपपन्ना भवति। भवन्मते तु ब्रह्मणोऽतिरिक्तस्य कस्यचिदपि वस्तुनोऽभावात् "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्या" दित्यादौ कस्य श्रुतेन किमश्रुतं श्रुतं स्यात्। द्वितीयस्यासद्भावाद्वितीयमपि प्रतिज्ञा निरालम्बना स्यात्। यदि चाधिष्ठानभूतायाश्चिच्छक्तेः पारमार्थिकत्वेन परिज्ञाते तदध्यस्तस्याखिलप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेनावगतिर्भवत्येवेत्युच्यते; हन्त! तर्हि परिज्ञानप्रयोजनमेव मन्दफलकम्। पारमार्थिकमिथ्यात्वपदयोः श्रुतिविरुद्धयोरध्याहारः। दृष्टान्तानुपपत्तिश्च स्पष्टैव। तथा सत्येकेन शुक्तिशकलेन सर्वं रजताभ्रकादिकं यथा वा सोम्यैकया रज्ज्वा सर्वं सर्पभूदलनाम्बुधारादिकं विज्ञातं स्यादित्येव ब्रूयात्। यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादि दृष्टान्तनये तु परिणामवाद एव संगच्छत इति सुधिय एव विभावयन्तु।

न चैवमभेदनिरासे श्रुतिव्याकोपः "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" (छा० ८।३।४) इतिच्छान्दोग्ये दहरविद्यायां—"स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नहास्योद्ग्रहणायैव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनएवैतेभ्यो भूतेभ्यःसमुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति" (बृ० २।४।१२) "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" (मु० ३।१।३) "यथा नद्यः स्यन्दमानाः

समुद्रे गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय" (मु० ३।२।८) ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" (मु० ३।२।९) इत्यादावसकृत्तथैव प्रतिपादितत्वादितिवाच्यम्। अभेदवादस्योदाहृतश्रुत्यर्थास्पृष्टत्वात्। तत्रच मुक्त्यवस्थैव प्रतिपाद्यते। परं ज्योतिः परमात्मानमुपसम्पद्य याथार्थ्येनावगम्य स्वेनानन्दरूपेण तिष्ठतीति प्रथमश्रुत्यर्थः। द्वितीयायास्तु विज्ञानघनो जीवः पाञ्चभौतिकं देहम्परित्यज्य सर्वाधारे परमात्मनि विनश्यति लीनो भवति देवादिनामरूपपरित्यागादित्यर्थः। अत्र दृष्टान्तः, "स यथा सैन्धवखिल्य" इत्यादिः। सैन्धवखिल्यो लवणपिण्ड एकरूपताम्भजते। नहि रूपतः पार्थक्यं दृश्यते-परं यतो यत आदिमध्यान्ताचमने तु रसतो वैधर्म्यं ज्ञायत एव। एतदुक्तम्भवति। यथा सैन्धवघन उदके प्रास्तस्तत्र लयमुपगच्छति समानाकारतया च पार्थक्येन ग्रहणं न भवति परं परिमाणविशेषेण रसविशेषेण च शक्यत एव विवेक्तुं तथा ब्रह्मलीनोपीति तात्पर्यम्। अत एव "निरञ्जनः साम्यमुपैती"त्यादौ भेदघटितं साम्यमेवाभिहितम्। न केवलं साम्यमात्रमपितु परमं साम्यमित्युक्तम्। अतिशयभेदद्योतनायैव परमेण विशिष्यते। नदीसमुद्रदृष्टान्तेऽपि नामरूपभेदाभाव एव विवक्षितः। तत्रापामाधिक्यं परं केन निवार्यते। एवञ्च भवदभिमताभेदे दृष्टान्त एव नास्तीति सिद्धम्। तस्मात्सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादिदिव्यकल्याणगुणविशिष्टस्य सविशेषब्रह्मण एवात्र शारीरकमीमांसाशास्त्रे जिज्ञासाऽभिमता सूत्रकृतामिति सर्वं समञ्जसम्।

(इति जिज्ञासाधिकरणम्)

(जन्माद्यधिकरणम् ।)

(ब्रह्मप्राप्तिकामस्य मुमुक्षोस्तज्जिज्ञासनमेव युक्तन्तत्र तद्विषयीभूतं ब्रह्म निर्गुणं सगुणं वोतोभयविधश्रुतिप्रतिपाद्यमेकमेवेतिविशये मीमांसकानां धर्मजिज्ञासायाः सम्मतत्त्वात्, सांख्यवैशेषिकाणाञ्च प्रकृतिपुरुषद्रव्यगुणादिपदार्थतत्त्वज्ञानस्यात्मतत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वाभिमतत्त्वात्तेषां ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रयोजनत्वाभावेन तन्मतस्य पूर्वपक्षत्वानुपपत्तेरस्मिञ्छारीरकमीमांसाशास्त्रे जगत्कारणसगुणब्रह्मजिज्ञासायाः सिद्धान्तितत्वात्तद्दृढीकरणकामो मुनिस्तावदादौ ब्रह्मस्वरूपं लिलक्षयिषुर्विरचयाञ्चकार द्वितीयं सूत्रम् । तत्र मुमुक्षुजिज्ञास्यस्य लक्षणमसम्भवि । चिदचितोरतिरिक्तस्य वस्तुनोऽसिद्धत्वात्, वेदान्तवाक्यानाञ्च कर्मस्वरूपविवेचनायामेवोपक्षीणत्वादित्याशङ्कायामाह—

जन्माद्यस्य यतः १। १। २।

तैत्तिरीये श्रूयते "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" श्रुतिरियं ब्रह्मणो लक्षणविधयाऽभिधातुमीष्टे न वेति विशयस्तत्र च पूर्वः पक्षः, ब्रह्मणः स्वावधिकोत्कृष्टत्वाभाववत्तयाऽऽसाधारणधर्मवत्तया स्वसादृश्यवदभावेन "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" (श्वे० ६।८) इत्यादिश्रुतिशतैरुपवर्णनात्तादृशनिस्समाभ्यधिकस्य कस्यचिदपि वस्तुनोऽसिद्धतया तस्य लक्षणतः प्रतिपत्तुमशक्यतया तादृशवस्तुप्रतिपादने वेदान्तानाम्प्रामाण्यासम्भवेन जिज्ञासनमसङ्गतम् । यतो वेत्यादिश्रुतिसमधिगतजगज्जन्मादिकारणत्वरूपधर्म्माणाञ्च नानात्वाद्धर्मिभेदोऽपि दुष्परिहरः । इतरव्यावृत्तिविशिष्टवस्तुबोधकत्वमेव लक्षणत्वम् । तच्चोपलक्षणविधया वा विशेषणविधया वेत्यन्यदेतत् । प्रकृते तु त्वदुक्तरीत्या "यतो वा इमानी"त्यादिश्रुतिर्न कयापि रीत्या ब्रह्मणो

लक्षणमभिधाय प्रमाणतामास्थातुमर्हतीत्यार्थवादिकत्वमेव तच्छ्रुतेः स्यात्। किञ्च वेदान्तेषु निर्विशेषमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यते। तथाहि—"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं तद्भूतयोनिम्परिपश्यन्ति धीराः" (मु०१।१।६) "यथोर्णनाभि सृजते गृह्णते च" (मु० १।१।७) "यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति, यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्" "तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नञ्च जायते" "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी (मु० २।१।३) इत्यादिश्रुतिशतप्रतिपाद्यं निर्गुणं ब्रह्म। यत्र चराचरञ्जगदध्यस्तमस्ति। यच्चराचरात्मकजगत्कल्पनाधिष्ठानं सर्पकल्पनाधिष्ठानरज्जुवत्तन्निर्गुणम्ब्रह्म जिज्ञास्यमित्यतो जगतो ब्रह्मण्यध्यस्तत्वज्ञानायाध्यासस्वरूपं प्राग्विवेचनीयम्। तत्राहुः। युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासस्तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणाञ्च विषयाध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम्। तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराऽविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदमिति ममेदमिति च नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः। आह कोऽयमध्यासो नामेति? उच्यते। स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति। अस्यार्थः। परत्र रज्जुशुक्तिकादिषु पूर्वदृष्टानां सर्परजतादीनां योऽवभासः सोऽध्यास इति संक्षिप्तार्थः। ख्यात्यन्तरवादिनां समेषां तान्त्रिकाणामप्यस्मिन्नेवार्थे पर्यवसानमितिमन्तव्यम्। क्तएवञ्च युमेवोक्तलक्षणस्याध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम्। नचैका-

न्ततस्तस्याध्यासस्य सत्वमेवेष्टव्यम् । उत्तरकालिकबाधदर्शनात् । अन्यत्र स्थितस्य सत्यभूतस्य रजतादेरत्राभानत्वाद्बाधो युज्यत एवेति-तत्त्वम् । नचासत्त्वमप्यपरोक्षतयानुभवविषयतया च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नचैकस्य तदसत्त्वं परस्परविरोधात् । अतोऽनिर्वचनीयत्वमेवेतिसिद्धम्। स चायमध्यासो द्विविधस्तन्मतावलम्बिभिर्वर्णितः । परत्र परावभास इतिलक्षणोऽध्यासो ब्रह्मणि सर्वचराचरजगदध्यस्तत्वबोधनाय स्वीकृतः । द्वितीयस्तु अतस्मिंस्तद्बुद्धिरितिलक्षणः प्रत्यगात्मनि ब्राह्मणादिदेहेन्द्रियाद्यध्यासबोधनाय स्वीकृत इति । तदयमध्यासः सर्वथाऽक्षम एवाद्वैतमुपपादयितुम् । तथाहि–विचारेण विमृश्यमाने चानेनाध्यासेन न जीवानां न वा प्रकृतितत्कार्याणां देहेन्द्रियादीनां शुक्तिकाकल्पितरजतवद्रज्जुकल्पितसर्पवच्च ब्रह्मणि कल्पितत्वेन मिथ्यात्वमुपपद्यते । किन्त्वनात्मनि देहादावात्मबुद्धिर्या अहं ब्राह्मणः क्षत्रिय इतीदृशी सैवाविद्येति तत्प्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इत्येवमादि तदीयवचनैरवगम्यते। तानि च जगन्मिथ्यात्वसाधक-ब्रह्मात्मैकत्वबुद्धेरेव मिथ्यात्वमवगमयन्ति। तथाहि–स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्युपक्रमाभिहिताध्यासलक्षणस्यायमर्थः। परत्रेत्युक्ते परस्येत्यार्थिकम् । परत्र परावभासोऽध्यासः । एतदुपपादकतया स्मृतिरूपत्वं तत्साधनार्थंच पूर्वदृष्टत्वमुपात्तम्। अवभासनमवभासः । परस्य रजतसर्पादेः परत्र शुक्तिरज्ज्वादिष्ववभासः परावभासः। स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोर्थः। "भावे" (पा० ३।३।१८) "अकर्तरि च कारके संज्ञायामि" (पा० ३।३।१९) ति सूत्रद्वयमधिकृत्य "स्त्रियां क्तिन्" (पा० ३।३।९४) तिसूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कर्मादौ कारके संज्ञायामसंज्ञायां क्तिन्विधानात्। "अकर्तरि चेति" (पा० ३।३।१९) चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वाङ्गीकारात्। स्मर्यमाणस्य रजतादेः रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः शुक्त्यादौ स्मर्यमाणो यो रजतादिरूपोऽर्थस्तस्य रूपमिव रूपमस्य ब्रह्मणि जगदध्यासस्येति स्मृतिरूपोऽ

न्यत्र पूर्वदृष्टस्य रजतादेरपदार्थस्य यथा शुक्तिरज्ज्वादाववभासो भवति शुक्तिरज्जुस्वरूपानभिज्ञानां न तत्र वस्तुतो रजतादिरस्ति तथा ब्रह्मण्यधिष्ठाने चराचरस्य जगतोऽवभासमात्रं भवति। तत्स्वरूपज्ञानविधुराणामित्यधिष्ठाने ब्रह्मण्यारोप्यस्य जगतोऽत्यन्ताभाव एव दर्शितो भवति। एवञ्च भ्रमदशायामप्रतीयमानत्वे सत्यारोप्यस्याश्रयत्वमधिष्ठानत्वं यथा रज्जुः सर्पस्याधिष्ठानम्। प्रतीयमानत्वे सत्यारोप्यस्याश्रयत्वमधिष्ठानत्वमपि द्वितीयलक्षणम्। तदुदाहरणञ्च, यथा शुक्तिकाऽऽरोप्यस्य रजतस्याधिष्ठानमित्यधिष्ठानलक्षणं दृष्टान्ते साङ्गत्यमुपैति। प्रकृते त्वस्याध्यासस्याधिष्ठानानुपपत्तिरिति स्पष्टम्। एतदुक्तम्भवति। पूर्वदृष्टस्य रजतसर्पादेरवभासः शुक्तिरज्ज्वादौ कल्पते। तत्र रजते सर्पादेः सत्यत्वं शुक्तिरज्ज्वोस्तदवभासस्य मिथ्यात्वञ्च निर्बाधम्। अन्यथा पूर्वदृष्टयो रजतसर्पयोर्मिथ्यात्वाङ्गीकारे तयोरसत्ययोरन्यत्रावभासानुपपत्तेरित्यध्यासवादासिद्ध्याद्वैतासिद्धिः। परत्र परावभास इत्येतावन्मात्रमेवाध्यासलक्षणमिति चेत्तर्हि परत्र परावभासस्य मिथ्यात्वं परत्र परशब्दवाच्ययोः शुक्तिरजतयोरिव ब्रह्मजगतोरुभयोः सत्यत्वमेवापन्नमन्यथा परस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे तदवभासवचनानुपपत्तेरध्यासवादासिद्ध्याऽऽद्वैतासिद्धिरित्यद्वैतसाधनाक्षमस्यास्याध्यासस्य सार्थक्यं साकारे श्रीरामचन्द्रचरणे निष्पद्यते। तथाहि, तत्रावभासमानानां जगद्धर्माणां शोकमोहक्रोधादीनां मिथ्यात्वनिष्पत्त्या परत्र श्रीरामचन्द्रे परस्य शोकमोहादिजगद्धर्मस्यावभासः। परत्र परावभास इत्यध्यासलक्षणस्य सार्थक्यसम्भवः। ब्रह्मणि चराचरजगदध्यस्तत्ववादस्य सर्वथानर्थक्यनिष्पत्तेश्च। किम्बहुनोक्तेन, वेदशास्त्राणां समेषां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वकथनमन्तरेण ब्रह्मणोऽद्वैतत्वासिद्धिः। तेषां मिथ्यात्वस्वीकारे मिथ्याभूतैर्वेदान्तवाक्यैस्तत्त्वमस्यादिभिस्साधितस्य ब्रह्मण्यद्वैतस्य मिथ्यात्वोपपत्त्या ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वोपपादकोऽयमद्वैतसाधकोऽध्यासोऽनादरणीय इति। किञ्च जगन्मिथ्यात्वसाधन-

समर्थस्याध्यासस्य परैरङ्गीकृतस्य कर्तृत्वं ब्रह्मणो जीवानां वा ? नाद्यः। ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वे तस्याधिष्ठानानुपपत्तिरज्ञत्वापत्त्या संसारित्वापत्तिश्चानिवार्या स्यात्। न द्वितीयः। जीवानां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन तस्मिन्नेव ब्रह्मणि जगदध्यासस्य कर्तृत्वानुपपत्त्या संसारित्वानुपपत्तेः। नचोभयोस्तदितिवाच्यम्। दृष्टान्तासिद्धेः। तथाहि—यथा शुक्तिकायां रजतमध्यस्तं तत्र न रजतशुक्तिकयोरुभयोरन्यतरस्य वा तत्कर्तृत्वं, किन्तु तदन्येषां तत्र भ्रान्तिमतां मनुष्याणामेव। एवं रज्जौ सर्पाध्यासस्य कर्तृत्वं नाधिष्ठानभूतायाः रज्जोर्नचाध्यस्तस्य सर्पस्योपपद्यते। उपपद्यते चान्येषां भ्रान्तिमतां प्राणिनाम्। तथाधिष्ठाने ब्रह्मणि सर्वं चराचरात्मकं जगदध्यस्तमित्यत्रापि नाधिष्ठानभूतस्य ब्रह्मणस्तत्कल्पितस्य जगतो जीवानां वाध्यासकर्तृत्वमुपपद्यते न वा भ्रान्तिहेतुकः संसार उपपद्यते। एतदध्यासकर्तृत्वादिकं ब्रह्मणि जगज्जीवभ्रान्तिमतां ब्रह्मजगद्भिन्नानामेव सम्भवति। नचैतादृशा ब्रह्मतदध्यस्तजगज्जीवभिन्नाः केप्युपलभ्यन्ते येन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयोरपि सामञ्जस्यं निर्वहेदित्यत्र संक्षेपः। स्यादेवम्। नास्माभिस्तल्लक्षणमध्यासस्य सिद्धान्ततयाऽभ्युपेयते परमतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्युक्तलक्षण एव। अतस्मिन्ननात्मनि देहेन्द्रियादौ तद्बुद्धिरात्मबुद्धिरहं ब्राह्मणक्षत्रियादिकः स्थूलः कृशः गौरो मूढः काणोऽन्धो बधिरो गच्छामि श्रोता वक्ता द्रष्टा कर्त्ता भोक्ता इत्येवमादिरूपाऽनात्मन्यात्मबुद्धिः। सैवाऽध्यासपदवाच्येत्यर्थकोऽयमध्यास एव यथार्थो लोकशास्त्रप्रसिद्धश्चास्माभिरङ्गीक्रियत इति तदपि तुच्छम्। स्वाभिमतार्थविरुद्धोपस्थापकत्वात्। स्वोदीरितग्रन्थविरोधश्च। तथाहि—अध्यासेनाऽनेन जीवानाम्प्रकृतेश्चतत्कार्यभूतानां देहेन्द्रियादीनां नित्यत्वमेव साध्यते तदीयग्रन्थस्थतत्प्रकरणोपसंहारस्वारस्यात्। तत्र हि—एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यनेनाध्यासस्यानाद्यनन्तत्वोक्त्याऽऽद्यन्तरहितत्वेनाध्यासस्य नित्य-

त्वज्ञापनात्। तत्कर्तॄणां जीवानामप्याद्यन्तरहितत्वेन नित्यत्वाऽविनाशित्वोपपत्त्या सनातनत्वोपपत्तेः। "अजामेकाम्," "अजो ह्येकः" (श्वे०।४।५।) इतिप्रकृतिजीवयोरजत्वश्रुत्याऽनादित्वेन नित्यत्वोपपत्तेश्च । "नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातनः" "प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपि" (गी० १३। १९) इति भगवताऽपि जीवानाम्प्रकृतेश्च नित्यत्वसनातनत्वानादित्वबोधनान्नानेन स्वेष्टसिद्धिः । प्रत्युताऽनात्मन्यात्मबुद्धिमात्रस्य मिथ्यात्वसाधकतयाऽयमध्यासो न ब्रह्मणोऽद्वैतत्वसाधकः। 'अपि त्वात्माऽनात्मनोर्जीवदेहयोरन्योन्याध्यासपर एवेतिसिद्धम् । नन्वत्र मदीयसिद्धान्तग्रन्थे प्रत्यगात्मपदेन ब्रह्मोच्यते तत्र च देहेन्द्रियादीनामध्यस्तत्वेन ब्रह्मणोऽद्वैतत्वं सिद्ध्यतीति चेन्न । जीवस्य चेतनात्मकस्याचेतनदेहेन्द्रियादिपदवाच्यत्वाऽनुपपत्त्या स केन शब्देनोच्यते ? अनात्मन्यात्मबुद्धिरेव जीव इति चेन्न । तस्याः प्रकृतिकार्यत्वेनाऽचेतनरूपायाश्चेतनजीववाचकत्त्वानुपपत्तेः। न च तत्र ग्रन्थे प्रत्यगात्मपदेन जीव एव गृह्यत इति वाच्यम् । एवं सत्यधिष्ठानत्वेन तस्याध्यस्तत्वाऽसिद्धेः। कल्पितत्त्वानुपपत्त्या च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तस्यापि सत्त्वेनाद्वैतासिद्धिः। एवञ्च शुक्तौ रजताऽध्यासवद्ब्रह्मणि जगदध्यस्तमस्तीत्ययम्पक्षः कथमपि नोपपद्यते । निरुक्तरीत्या ब्रह्मजीवयोरन्यतरस्याप्युक्ताध्यासकर्तृत्वानुपपत्त्या तत्कर्त्रभावेन तदसिद्धेः ।

एतेनाद्वैतसाधनाय कल्पितस्य ब्रह्मणि जीवभावकल्पितत्वार्थकस्याऽध्यासवादस्य निरासेन तन्नान्तरीयकतयाऽद्वैतसाधनाय कल्पिता विवर्तादिवादा अपि निरस्ता वेदनीयाः। तथा च तान्वादानाश्रित्य श्रुतिस्मृतिसूत्राणामानर्थक्येनाऽद्वैतवादस्य निर्मूलकत्वमेवेति । किञ्चैतन्मते जीवभावस्यारोपितत्वेन मिथ्यात्वे तद्भुक्तिमुक्त्युपायबोधकानां शास्त्राणां मिथ्यालापकत्त्वाऽपत्तिः । इमानि सच्छास्त्राणि सृष्ट्यादीनि च पर-

मात्मकर्माणि सर्वथोपयन्ति सार्थकतां जीवानां तत्कर्मणां प्रकृतेश्चानाद्यनन्तत्वपक्ष इति तथैव तत्सामञ्जस्यायावश्यमभ्युपेयम् । अद्वैतवादिमते तु परमपुरुषकर्तृकसृष्ट्यादिकर्मणां वेदान्तादिसच्छास्त्राणां गुरूपदेशस्य चैकान्ततो नैरर्थक्यमेवेति स्पष्टम् । अपि चास्याऽध्यासस्यासम्भवोऽपि सुतराम् । तथाहि "सदेव सोम्येदमग्र" (छा० ६।२।१) इत्यादिश्रुतिभिरद्वितीयं स्वसजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यम्ब्रह्मैवाऽग्र आसीदित्यर्थस्तेषाम्, तदा प्रकृतेर्जीवानाञ्चानन्ताऽभावात् किं वस्तु स्वस्मिन्नध्यस्य ब्रह्म जीवत्वम्प्राप्तमिति विवेचनीयम् । सृष्टेः प्राक्काले जीवानामभावेन तत्कृतकर्मणामप्यसत्त्वादन्तरेण निमित्तं प्रयोजनञ्च जीवशरीरेन्द्रियादीनां रचनानुपपत्तेः । उपादानपदार्थान्तराभावोऽप्यनुपपत्तावुपोद्बलकम् । तदानीम्प्रकृतेरतिरिक्तस्य पदार्थस्याऽभावात् । प्राक्काले जीवासत्त्वमेव जीवकृतकर्मासत्त्वमवगमयत्तत्फलभोगायापेक्षितशरीरेन्द्रियादिरचनायास्तैश्च सह जीवसम्बन्धस्य व्यतिरेकं ग्राहयति । न च "तदैक्षत बहु स्याम्प्रजायेय" (छा० ६।२।३) इतिश्रुतिप्रामाण्यात्स्वेच्छया लीलार्थमेव स्वस्मात्प्रकृतिमुत्पाद्य तांश्च स्वस्मिन्नध्यस्य स्वयं जीवभावम्प्राप्य तथैव प्रकृत्या जीवार्थं शरीरेन्द्रियाणि कारितानीति वाच्यम् । इच्छावत्त्वेन ब्रह्मणि सगुणत्वसिद्धेः । स्वस्मादचेतनप्रकृत्युत्पादकत्वेन विकारितया निर्विकारत्वप्रतिपादकश्रुतेर्व्याकोपः । स्वस्यैव ब्रह्मणो जीवत्वेऽज्ञत्वसंसारित्वादिदोषाणाम्पुनरनुद्धारश्च । अपि च प्रकृतिरपि किं निमित्तीकृत्य कस्मै प्रयोजनाय जीवसाधनभूतानि शरीरेन्द्रियादीनि रचयेत् । न तावत्कर्मणो निमित्तत्त्वम् । क्रियत इति हि कर्म तस्य च स्वतोऽनादित्वाऽसिद्धेः । शरीरेन्द्रियसम्बन्धात्पूर्वन्तु तेषामभाव एव । "कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते" (गी० १३।२०) इतिभगवद्वचनबलाच्च प्रकृतेरेव शरीरेन्द्रियरचनकर्तृत्वमकामेनाऽपि भव-

ताऽभ्युपेयम्। तच्च त्वन्मते नैव सम्भवति। ननु ब्रह्मणा स्वयं कर्माण्युत्पाद्य जीवैः कारितानि कर्माणि वा निमित्तीकृत्य तत्फल-भोगार्थं प्रकृत्या तच्छरीरेन्द्रियाणि कारितानीति चेन्न। जीवानां शरीरे-न्द्रियसम्बन्धात्पूर्वं शरीरेन्द्रियरहितानां तेषां कर्मकर्तृत्वानुपपत्त्या ब्रह्मणा तैः कारयितृत्वाऽसम्भवात्। कथञ्चित्सम्भवेऽपि विषमसृष्टि-हेतुभूतविषमकर्मकारयितृत्वेन तस्मिन् वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेः। एवञ्च जीवानां शरीरेन्द्रियसम्बन्धमन्तरेण कर्मकर्तृत्वानुपपत्त्या कर्म्मणामसिद्धिः। तदतिरेकेण शरीरेन्द्रियरचनायास्तैश्च सह जीव सम्बन्धा-सम्भवादितीतरेतराश्रयदोषस्य दुरुद्धरत्वादयमद्वैतवादो ब्रह्मव्यति-रिक्तस्याऽखिलस्य मिथ्यात्वबोधकतया प्रकृतेर्जीवानाञ्च तद्भुक्ति-मुक्त्युपायबोधकश्रुतिस्मृत्यादीनां सर्वेषां शास्त्राणां मिथ्यात्वापादनमन्त-रेण स्वरूपसत्तामलभमानः श्रुतिसत्तर्कादिविरोधितया स्वयमेव मिथ्या-त्वङ्गत इति सर्वतश्चतुरस्रम्। तस्माज्जगत्सृष्ट्यादिरचनानुगुणं जीवानां तत्कर्मणां प्रकृतेश्चाऽनाद्यनन्तत्वमवश्यमङ्गीकार्यम्। तथा चात्र श्रुति-स्मृतयः "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" (श्वे०४।५) "गौरनाद्यन्तवती सा जनयित्री भूतभावनी" "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" (कठ०२।५।१३) "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्य-माने शरीरे" (गी०२।२०) "नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातनः" (गी० २।२४) "वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्" (गी०२। २१) "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" (गी० १३।१९) इत्याद्याः। जीवप्रकृत्योरुभयोरपि नित्यत्वमनादित्वञ्चाहुः। जीव-कर्मणामपि "न कर्मणामनादित्वात्" (ब्र० २।१।३५) इतिसूत्रेणा-नादित्वमभिदधते सूत्रकृतः। एतदुक्तम्भवति—तत्तज्जीवानुगुणकर्मा-

व्यपेक्ष्य सत्यसंकल्पो भगवान् भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणशरीरेन्द्रियसङ्घातान् सृजति। तत्र जीवो देहेन्द्रियादीन्यात्मन्यध्यस्यात्मानञ्च देहेन्द्रियादिष्वध्यस्याहं ब्राह्मणः क्षत्रियः स्थूलो गौर इत्यादिदेहधर्मानहं मूकः काणोऽन्धो बधिरः पङ्गुर्वक्ता श्रोतेत्यादीन्द्रियधर्मान् संकल्पविकल्पाध्यवसायादीनन्तःकरणधर्मांश्चाऽत्मन्यध्यस्याऽनात्मनि देहादावात्मबुद्ध्या ब्राह्मणादिजात्युचितानि तदनुचितानि च कर्माणि कुर्वंस्तैः कर्मभिः सुदृढं बन्धमाप्नोतीत्येतादृशोऽध्यास उपपद्यत इति वैदिकः पन्थाः। एवञ्चायमध्यासो जीवकर्तृक एव तथाहि जीवशब्दवाच्यः प्रत्यगात्माऽनादितोऽविद्यातिरोहितस्वस्वरूपप्राकृतशरीरेन्द्रियादिकमनादितः स्वात्मन्यध्यस्य तत्कृतानि कर्माणि स्वात्मकृतान्येवेति मन्वानस्तैर्निबद्धो ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं ममैते स्त्रीपुत्रादय इत्येवं व्यवहरति। तथा चानात्मवस्तुषु देहादिष्वात्मबुद्धिरूप एवाऽध्यासपदेन लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः। एतादृशाध्यासशालिनामेव जीवानां संसृतिभाक्त्वं श्रुतिस्मृत्यादौ मुहुर्निर्दिष्टम्। स्वस्वरूपाज्ञानवतामेव जीवानां विपरीताध्यासेन प्राकृतगुणैः क्रियमाणानि शुभाशुभानि कर्माणि स्वानुष्ठितानीतिमन्वानानां तैर्भूयो भूयो बन्धप्राप्तिः। यस्त्वात्मनिष्ठो गुणकर्मविभागं विवेकेनावगच्छति स पुनस्तैर्न बध्यत इति स्पष्टीकृतोऽयमर्थो भगवद्गीतायां "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमितिमन्यते" (गी० ३। २७) ततस्तैरेव कर्मभिर्निबध्यत इति शेषः। "तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः। गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते" (गी०३।२८) "यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते। हत्वाऽपि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते।।" (गी० १८।१७) तेन कर्मणा न निबध्यत इति भावः। अस्य च निरुक्तस्याध्यासमूलकस्वरूपाज्ञानस्य नाशः स्वस्वरूपज्ञानाऽवाप्तिश्च भगवदनन्यभक्तिहेतुकभगवत्प्रसादेनैव सिध्यतीत्युक्तम्। तत्रैव 'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि

बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' (गी० १०।१०) "तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता" (गी०१०।११)। भगवदनन्यभक्त्यैव स गुणातीतः सन् ब्रह्मभावाय कल्पत इत्यप्युक्तम्। "माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते" (गी० १४।२६) अत्र ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं तस्मा इति भावः। अस्याश्चानन्यभक्तेः परमात्मसाक्षात्कार एव फलं तदेवाधिगम्य तं प्राप्नोति। तथा च "अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्। विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते" (गी० १४।२६) "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" (गी०१८।५४) "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्"(गी०१८।५५) इत्यादिभिः प्रतिपादितम्। सा चैषाऽनन्यभक्तिर्भगवदेकचिन्तनतत्सततस्मरणतदेकमनस्त्वतदेकनिदिध्यासनादिशब्दवाच्येति च तदीयैरेव वचोभिरवगम्यते।

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्॥ गी०९।२२॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः॥ गी०१२।८॥

अत ऊर्ध्वं प्रारब्धकर्मभोगानन्तरमित्यर्थः।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने प्रियोसि मे॥ गी०१८।६५॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
तस्याहं सुलभः पार्थ! नित्ययुक्तस्य योगिनः॥ गी०८।१४॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ गी० १२।६॥
तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम् ॥ गी० १२।७॥

न चिरादिति—अस्यैव प्रारब्धदेहस्यान्त इत्यर्थः । अत्रत्याभ्यां "अत ऊर्ध्वं निवसिष्यसि मय्येवे" ति "तेषामहं समुद्धर्त्ता न चिराद्भवामी" त्याभ्यां भगवदनन्यभक्तस्य वर्तमानदेहस्यैवान्ते भगवत्प्राप्तिर्भवतीत्यवसीयते ।

भक्तिश्चेह निदिध्यासनापरपर्य्याया ध्रुवाऽनुस्मृतिरूपैवेति निर्णयः । तथा च श्रुतयः "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिः स्मृतिलाभे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" (छा० ७। २६। २) "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः (श्वे० ६।२३) अत्र ध्रुवास्मृतिपराभक्तिपदाभ्यां सैवानन्यभक्तिरभिधीयते । "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" (मु० १।१।५) इत्यादावपि पराविद्ययाऽक्षरप्राप्तिरिति दर्शितम् । अखिलोपनिषत्सारभूतश्रीगीताशास्त्रे वेदवेद्यो भगवान् परमपुरुषोऽपि—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ॥ गी० ११।५४
भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ गी० १८।५५

इत्यादिभिर्भगवदनन्यभक्तेरेव मोक्षोपायत्वं द्रढयति । एवञ्चात्रेदं ग्रन्थहृदयम् । ध्रुवास्मृतिपदाभिलप्यापरभक्तिरेवाऽनन्येत्यादिविशेषणेन विशेष्यते । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन विभिन्नशब्दैर्भगवत्प्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थोपायतया सैव सर्वत्राभिधीयते । मुमुक्षुभिरुपायान्तराणि

दूरतः सन्त्यज्य केवलमनन्यभक्तिरेव ग्राह्येति सिद्धम्। तथैव च श्रीगीताचार्याणां सिद्धान्तः।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहन्त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥ गी० १८।६६॥

इत्यादौ स्वोदीरितवाक्यान्तेऽष्टादशाध्याये तैरेव प्रकटीकृतः। ज्ञानस्यैव परा काष्ठा भक्तिरिति तु प्रागेवाभिहितं जिज्ञासाधिकरणे इति सर्वं निरवद्यम्। न च वाच्यं "निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" (श्वे० ६।१९) इत्यादिभिर्वेदवचनैर्ब्रह्मणो निर्गुणत्वे तस्य मानसव्यापाररूपज्ञानसाध्यत्वादन्यविधाया भक्तेरुपायत्वासम्भवादिति। निर्गता निकृष्टाः सत्त्वादयः प्राकृता गुणा यस्मात्तन्निर्गुणमिति-व्युत्पत्तेर्निकृष्टगुणराहित्यमेवनिर्गुणत्वम्। तथैव च।

सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः।
स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु॥ वि०पु०॥
योऽसौ निर्गुणः प्रोक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः।
प्राकृतैर्हेयसत्त्वाद्यैर्गुणैर्हीनत्वमुच्यते॥ प०पु०॥

इत्यादौ प्रतिपादितत्वात्प्राकृतसत्त्वादिगुणनिषिद्धे सति ब्रह्मणो दिव्यगुणाश्रयत्वसिद्धेः। तादृशदिव्यगुणानाञ्च 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' (श्वे०६।८) इत्यादौ स्वाभाविकत्वाभिधानात्प्राकृतहेयगुणरहितत्वेन निर्गुणत्वं, दिव्यगुणवत्त्वेन च सगुणत्वमित्युभयथैकस्यैव ब्रह्मणो निर्देश इति न किञ्चिदनुपपन्नम्। किञ्च श्रीरामस्य जगत्कारणत्ववादिन्यः काश्चन श्रुतयः स्फुटं कारणस्वरूपस्य तस्य साकारत्वं सगुणत्वमक्षरब्रह्मणो जगत्कारणवादिन्यश्च काश्चन श्रुतयस्तस्याक्षरस्य निराकारत्वं निर्गुणत्वञ्चाहुरित्युभयत्राऽविरोधार्थं स एवार्थस्तान्त्रिकैरङ्गीकर्तव्यः। अन्यथा परस्परविरोधे व्याहतत्वाद-

प्रामाण्यमेव निष्पद्येत । न च विनिगमनाविरहान्निराकारनिर्गुणवादिन्य एव श्रुतयः सगुणब्रह्मरचितानि सृष्ट्यादीन्यनूद्य तेषाञ्च निर्गुणे निराकारे ब्रह्मणि रज्जौ कल्पिताहिरिव कल्पितत्वेन मिथ्यात्वमवगमयन्तीति वाच्यम् । आरोपवादस्य च प्रागेव श्रुतिस्मृतियुक्त्यादिभिर्निराकृतत्वात् । पूर्वोदीरितार्थ एव सामञ्जस्ये कल्पितत्वकल्पनाया अनुपपत्तेश्च । तस्मात्प्राकृतगुणाकारयोरसत्त्वेन निर्गुणत्वं निराकारत्वं-दिव्यस्यासाधारणगुणाकारवत्त्वेन च सगुणत्वं साकारत्वं चैकस्यैव ब्रह्मण उपपन्नतरमिति न कश्चिद्विरोधः । एवञ्च सर्वज्ञसर्वशक्तिमज्जगत्कारणनिर्गुणसगुणादिपदवाच्यं श्रीरामतत्त्वं तदेव जगत्कारणं ब्रह्मेत्युच्यतेऽनेनसूत्रेण । बाह्यकरणानपेक्षामलशाश्वतिकापरोक्षानुभवविषयाखिलपदार्थत्वमेव चात्र सर्वज्ञत्वम् । एतस्यैव सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य "शास्त्रयोनित्वात्" (ब्र० सू० १।१।३) इत्यधिकरणेनापि निरस्तसमस्तदोषकलङ्कवेदकारणत्वेन तस्य जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वप्रतिपादनेन सगुणत्वज्ञापनात् । "तत्तु समन्वयात्" (ब्र० सू० १।१।४) इति सूत्रेणाऽपि तस्मिन्नेव जगत्कारणे सर्वासां सगुणनिर्गुणार्थकेन प्रतीयमानानां श्रुतीनां समन्वयत्वप्रदर्शनेन तस्यैकस्यैवाक्षरब्रह्मात्मसदादिसामान्यपदबोध्यस्य श्रीरामादिविशेषपदवाच्यस्य दिव्यगुणवत्त्वेन प्राकृतहेयगुणरहितत्त्वेन च सगुणत्वनिर्गुणत्वज्ञापनादिति न क्वापि ब्रह्मणो गुणशून्यत्वं निर्विशेषत्वञ्चेति मन्तव्यम् । उत्तरत्राऽपि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" (ब्र० सू० २।१।१५) इति सूत्रेण स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यावस्थस्य ब्रह्मणः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टकारणावस्थब्रह्मानन्यत्वबोधनात् । तस्यैव चतुर्थाध्याये "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" (ब्र० सू० ४।१।१) इतिसूत्रेण निदिध्यासनपदवाच्याया ब्रह्मणः सततचिन्तनलक्षणायास्तद्भक्तेरेव मोक्षसाधनत्वज्ञापनात् । "ध्यानाच्च" (ब्र० सू० ४।१।८) इतिसूत्रेण च तस्या एव दृढी-

करणात्। अनुपदं सगुणब्रह्मण एव शास्त्रे प्रतिपादनम्। एतादृशाऽनन्यभक्तेरेव चोपरिष्टान्मुक्तिरूपं फलं दर्शितं तत्कर्तुरिति "तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया" (ब्र० सू० ४।२।१६) इत्यधिकरणे स्पष्टम्। तत्र हि सगुणब्रह्मणः श्रीरामस्यानवच्छिन्नध्यानाभ्यासवतोऽनन्यभक्तस्य शताधिकया सुषुम्नया नाड्या शरीराद्बहिर्निःसृत्याऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगतस्य मुक्तिः प्रतिपादिता। विद्यासामर्थ्यादित्यत्र विद्यापदेन यस्य पूर्वमावृत्तिर्विहिता तस्यैव ब्रह्मनिदिध्यासनरूपस्य तच्चिन्तनापरपर्यायस्य ग्रहणमितिसूत्रकारीयः पन्थाः। एतेन ज्ञानिनः सद्योमुक्तेरभावोऽपि व्यक्तो भवति। अत एवास्मिन्प्रकरणे "प्रतिषेधादितिचेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम्" (ब्र० सू० ४।२।१२) इत्यत्राऽयं विचारः प्रसृतः। तथाहि--

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥" क० २।६।१४॥

इतिनिर्दिष्टस्य सर्वकामविमुक्तस्य "अथाऽकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" (बृ० ४।४।६) इतिकाण्वशाखीयवचनैकार्थरूपस्य "योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती"तिमाध्यन्दिनशाखास्थवाक्यस्यानुसारेणात्मकामाच्छारीराज्जीवात्प्राणोत्क्रान्तेः प्रतिषेध एवाऽनेन सूत्रेण क्रियते। सर्वकामविमुक्तस्यात्मकामस्य शताधिकया सुषुम्नया नाड्या शरीरान्निःसृत्याऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनत्वज्ञापनात्सद्यो न मुक्तिर्ब्रह्मविदामपि तु देवयानादिक्रमेणैवेतिसिद्धान्तः। ननु "अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते (बृ० ४।४।७) इतिश्रौतवचनाद् घटे भिन्ने यथा तदवच्छिन्नाकाशो महाकाशेन सममेकतामुपयाति तथाऽज्ञाने

तत्प्रयुक्तकर्मबन्धे चोच्छिन्ने विमुक्तः सर्वकामोऽत्रैव यद्देशे भोगसमाप्तिस्तद्देश एव ब्रह्मैक्यं प्राप्नोति नत्वर्चिरादिना तस्य गतिर्भवतीति सद्योमुक्तिरुपपद्यत एवेति चेन्न । "योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्म सन् ब्रह्माप्येति" (बृ० ४।४।६) "श्लोको भवति" (बृ० ४।४।७।।) एतद्वाक्यार्थप्रकाशकः श्लोकोऽपि मन्त्रोऽपि विद्यत इत्यर्थः । स चायम् ।

" यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ।। बृ० ४।४।७।।

इति समानार्थकश्रुतिश्लोकयोश्च न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति-माध्यन्दिनीयवचनबलात्प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थकतयैवोपपत्तावनेक-श्रुतिस्मृतिविरोधेन तत्रैव लयत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । प्राणादि-विशिष्टात्मकस्य जीवस्य तु देवयानेनैव गतिरितिसिद्धम् ।

'ब्रह्म सन् ब्रह्माप्येती' त्यस्य तात्पर्यसौकर्याय ब्रह्मसदृशः सन्नित्यर्थोऽवश्यमास्थेयः। अन्यथा ब्रह्म सन्नितिसम्पन्ने ब्रह्मणि भूयो ब्रह्मण्यप्ययवचनस्य वैयर्थ्यात् । नहि स्वस्मिन् स्वस्यैवाप्यय इति युक्तम् । तथा सति " न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति किन्तु सार्वत्रिकं यद्ब्रह्म तद्रूपतामासादयन्तीत्येव ब्रूयात् । यथा "देवो भूत्वा देवं यजेत" "राजा भूत्वा राजानं मिले" दित्यादौ देवसदृशः सन् राजसदृशः सन्नित्यर्थस्तथैव प्रकृतेऽपीति ज्ञेयम् । सादृश्यञ्च भेदघटितमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। काठके तु "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" (क० २।६।१४) "यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम्" (क० २।६।१५) "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥"

(क०२।६।१६) इत्येवं क्रमस्तत्राऽपि 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते,' इत्यस्यानन्तरं "शतञ्चैके" तिवाक्यमुक्तम्। तदयमभिप्रायः। सर्वकामविमुक्तस्य पुंसः शताधिकया सुषुम्नया शरीरान्निर्गत्यार्चिरादिमार्गेणैव ब्रह्मलोकावाप्तिः। "अत्र ब्रह्म समश्नुते" (क०२।६।१४) इत्यस्मिन् भागे विद्यमानस्यात्रपदस्यैतस्यां सर्वकामविमुक्तदशायां ब्रह्म समश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थस्यैव सम्यक्त्वादिति न केनापि प्रमाणेन सद्योमुक्तिः सिद्ध्यतीति मनीषिभिर्विभावनीयमिति दिक्।

स्यादेवं, जीवब्रह्मणोर्भेदस्यौपाधिकत्वादभेदस्यैव च पारमार्थिकत्वान्मुक्त्यवस्थायां तयोः पार्थक्येनावस्थानमयुक्तम्। विगलितबन्धस्य जीवस्य ब्रह्मरूपापत्तिरेव हि मुक्तिस्तथा चार्चिरादिना तस्य देशान्तरे गमनासम्भवात्। नैतदेवं, सशरीरनिःशरीरभेदेन मुक्तात्मनां द्वैविध्यमुदीरितं भगवता बादरायणेन फलाध्याये। तत्र सशरीराणां भोगस्य जाग्रद्भोगसमानत्वाच्चिन्मात्रस्वरूपेणावस्थितानां निश्शरीराणां तु स्वाप्निकभोगवद्भोगार्जकत्वान्मुक्त्यवस्थायामपि जीवब्रह्मणोर्भेदस्यैव पारमार्थिकत्वम्। शरीररहितस्य मुक्तात्मनो ब्रह्मैक्ये पार्थक्येन स्थित्यभावात्। तमुद्दिश्य स्वप्नभोगवद्भोगवचनस्य वैयर्थ्यमेव स्यात्। मुक्तिदशायामत्यन्तविलक्षणत्व एव तत्सार्थक्यं सम्भवति नतरामन्यथा। अत एव "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" (ब्र० सू० ४।४।१७) इत्यधिकरणेऽशरीराणां जगद्व्यापारकर्तृत्वप्रतिषेधेन ब्रह्मणो न्यूनत्वबोधनाद्वैलक्षण्यं स्पष्टमेव। मुक्तब्रह्मणोरुभयोः सत्यसंकल्पत्वेऽपि जगद्व्यापारांशे मुक्तस्य सत्यसंकल्पताया अकार्यकारित्वेन चिन्मात्रस्वरूपेण स्थितानामपि निश्शरीराणां मुक्तानां स्वरूपस्थितिप्रवृत्तीनां तत्सत्यसंकल्पत्वस्य च परमात्माधीनत्वसिद्ध्या तेषां परमात्मशेषत्वं स्पष्टमेव। तस्माच्छाश्वतिकं सार्वत्रिकञ्च परमात्मनः सकाशाज्जीवस्य भिन्नत्वमेवेति वेदवित्समयः।

एवञ्चास्याः शारीरकब्रह्ममीमांसाया उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मणः
शेषित्वसगुणत्वादिप्रतिपादकतया तन्मध्यभूतानामपि सूत्राणां संदंश-
पतितन्यायेन तत्प्रतिपादकत्वमेवेति मन्तव्यम् । यथा चाखिलश्रुति-
स्मृतिसूत्राणां सगुणब्रह्मण्येव तात्पर्यन्तथा स्फुटीकरिष्यामस्तत्तत्सूत्र-
व्याख्यायामित्यत्र सङ्क्षेपः । अथाऽखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याण-
गुणविशिष्टस्यैव परमात्मनो वेदान्ततात्पर्य्यावसितत्वात्कुत्रचिदापाततो
निर्गुणे तात्पर्यमर्पयन्तीनां वस्तुतो भावतो दिव्यकल्याणगुणानभिधा-
यिनीनां श्रुतीनां तादृशपदानामेवार्थोऽवसरतो विविच्यते । तत्रादौ
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमित्यादिपूर्वोदाहृतश्रुतेरयमर्थः। अद्रेश्यम्-अदृश्यमिति-
यावत् । तच्च न तावद्दर्शनविषयतां निषेधति। "आत्मा वारे द्रष्टव्यः"
(बृ० ६।५) "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे"
(मु० २।८) "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" (क० २।३।१२) इत्यादौ स्वकण्ठरवे-
णैव तस्य दर्शनीयत्वप्रतिपादनात् । अतोऽद्रेश्यमित्यस्य स्थूलबुद्ध्या
द्रष्टुमशक्ये लौकिकप्रत्यक्षाविषयमितियावत् । सूक्ष्मबुद्धिविषयत्व-
न्तूदाहृतश्रुत्यनुरोधेन वर्तत एवेति भावः। अग्राह्यम्—अपरिच्छिन्नत्वे-
नातिसूक्ष्मतया चाकाशादिवदग्राह्यमित्यर्थः। अगोत्रमिति—स्वसमान-
द्वितीयब्रह्माजनकत्वात्पुत्रपौत्रादिरूपलौकिकपरम्पराया अप्रवर्तकत्वा-
द्वा गोत्रमवंशमित्यर्थः । अवर्णमिति—ब्राह्मणादिवर्णरहितं प्राकृत-
नीलपीतादिवर्णरूपरहितं वेत्यर्थः । न तु रूपात्यन्ताभाववत्वं
सूक्ष्मबुद्धिदृश्यत्वानुपपत्तेर्दिव्यरूपवत्वमितिभावः । अचक्षुःश्रोत्रम्—
चक्षुःश्रोत्रानधीनदर्शनश्रवणमित्यर्थः । तदपाणिपादम्—पाणिपादा-
परतन्त्रग्रहणगमनमित्यर्थः। अव्ययमिति—विविधविकाररहितम् । भूत-
योनिमिति—आकाशादिभूतकारणम्। धीराः परिपश्यन्तीति श्रुतेरर्थः।
"यः सर्वज्ञः स सर्ववित्", "यस्य ज्ञानमयं तपः" "एतस्यैवा-

Scanned by CamScanner

क्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" (बृ० ३।८।९) इत्याद्यनेकश्रुतिभिः परमात्मनः सर्वोत्कृष्टदिव्यज्ञानादिमत्त्वेन न कापि निर्विशेषप्रतिपादकत्वम् । एतच्च तत्तदुपनिषद्विवेचनायां स्पष्टीकृतमस्माभिरिति तत एवाऽवगन्तव्यं विशेषार्थिभिरतोऽत्र विरम्यते ॥

एतदुक्तम्भवति—"यतो वा इमानि" (तै० ३।१) इति श्रुतिरपि सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मण एव लक्षणं दर्शयति। तदेव हि जगत्कारणम् । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्यादौ यथा यत्सत्पदवाच्यं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्माग्रे आसीत्तदेव च स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कारणं तथात्रापि ज्ञेयम् । परं, पराभिमतस्य केवलस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणस्तु न जगतः कारणत्वं केनापि प्रमाणेन शक्यमवगन्तुं नतरामारोपितस्य तस्य । तत्र सुखादिभोक्तृत्वविकारित्ववैषम्यनैर्घृण्याज्ञत्वाद्यनेकदोषापत्तेः । किञ्च विवर्तादिवादानां मायिमतप्रवर्तकानां विपरीतार्थोपस्थापकत्वमपीत्यपरं दूषणम् । एतत्सर्वं प्रागेवास्मिन्नधिकरणे सप्रमाणमभिहितम् । इदानीं प्रसङ्गात्तेषामसाङ्गत्यं युक्त्यपेशलत्वञ्च परेषां युक्तिवादानेवाश्रित्य पुनः प्रदर्श्यते । तथाहि—यथा दृष्टान्ते रज्जुरधिष्ठानं तत्रारोपितः सर्पस्तस्य चारोपविषयीभूतस्य सर्पस्य रज्जौ नहि भवति भ्रान्तिकृतं तस्य दुःखमपि, किन्तु रज्जुसर्पभिन्नानां तद्द्रष्टॄणां मनुष्याणामेव तत्र भ्रान्तिस्तद्धेतुकञ्च दुःखम्भवति। दार्ष्टान्ते त्वधिष्ठानं ब्रह्म—तस्मिन्नेव चराचरात्मकं जगत्कल्पितम्। न हि तस्य कल्पितस्य जगतो ब्रह्मणि जगद्भ्रान्तिस्तद्धेतुकं संसरणञ्चोपपद्यते, किन्तु तद्भिन्नानामेव तद्द्रष्टॄणां स्यात्। न चैतादृशा ब्रह्मचराचरात्मकजगद्भिन्नाः केचिदन्य उपलभ्यन्ते येषामियं भ्रान्तिस्तत्कृतश्च दुःखं स्यात् । ब्रह्मजगद्भिन्नस्य कस्यचिदनुपलम्भाद्दृष्टान्तासङ्गतिः स्पष्टैव । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रमाणसमधिगतस्य सुखदुःखादिभोक्तुश्चराचरात्मकस्य जगतः कल्पितत्वानुपपत्त्या केवलस्य ब्रह्मणो

जगत्कारणत्वानिष्पत्तेरद्वैतासिद्धिः। एवं बिम्बात्मकाधिष्ठाने कल्पितस्य प्रतिबिम्बस्य न बिम्बे प्रतिबिम्बभ्रान्तिरपि तु तदुभयभिन्नानां तद्द्रष्टॄणामेव तथा दार्ष्टान्तेऽपि ब्रह्मतदाभासभूतानां जीवानां न तदाभासभ्रान्तिरुपपद्यते किन्तु तदन्येषाम्। तादृशाश्च ब्रह्मतत्प्रतिबिम्बरूपजीवभिन्नाः सत्प्रत्ययवन्तो न केऽप्युपलभ्यन्ते यत्र दृष्टान्तसमर्थनं स्यात्। किञ्च तदीयसिद्धान्ते निरवयवस्य विभुनो ब्रह्मणः प्रतिबिम्बोऽप्यसम्भवी। सावयवस्य परिच्छिन्नस्यैव च लोके प्रतिबिम्बदर्शनात्। न च दृष्टमेव लोके निर्मलाम्भसि निरवयवस्यापि नभसः प्रतिबिम्ब इति वाच्यम्। तत्र वियति विद्यमानस्य मेघस्य समीरणसमीरितरजःकणधूमादीनामेव च दृश्यमानत्वात्। वस्तुतो न नभसो निरवयवत्वं नीरूपत्वञ्चेत्यन्यत्र निरूपितम्। अतोऽस्यापि दृष्टान्तस्यासामञ्जस्यम्। द्विचन्द्रभ्रान्तिरप्यधिष्ठानरूपैकस्मिंश्चन्द्रमसि नारोपितद्विचन्द्रस्य न वाधिष्ठानभूतस्यैकस्य तस्य किन्तु अङ्गुल्याद्यवष्टम्भेन दोषवशात्तमोऽपहतचक्षुष्कस्य कस्यचित्तैमिरिकस्यैवेति नानेनापि दृष्टान्तेन भवदभिमतसिद्धिर्दृष्टान्तवैपरीत्यञ्च। नन्वनवच्छेदवादमाश्रित्यैवैतत्सर्वं सङ्गतम्। तथा हि—यथा घटावच्छिन्नाकाशो भिन्ने च घटे महाकाशेनैक्यमुपगच्छति तथाविद्यावच्छिन्नो जीवशब्दाभिधेयश्चेतनो ज्ञानेनोच्छिन्नायामविद्यायां ब्रह्मैक्यमापद्यत इति चेत्तदपि न युक्तिसहम्। यथा घटावच्छिन्नाकाशप्रदेशात्तदवच्छेदके घटे प्रदेशान्तरे गते सति तेनावच्छिन्नः प्रदेशान्तराकाशः पूर्वावच्छिन्नाकाशादन्य एव पूर्वप्रदेशाकाशस्य तदवच्छेदकघटादिगमनवत्प्रदेशान्तरे घटादिना सह गमनानुपपत्तेः। तथैवाविद्यावच्छिन्नात्मदेशान्तरस्थब्रह्मैकांशाज्जीवादविद्यात्मकजीवोपाधिरूपशरीरे प्रदेशान्तरे गते सति तदवच्छिन्नस्याचलस्य ब्रह्मैकांशस्य पूर्वांशादंशान्तरत्वोपपत्तेः। ततश्चाविद्यावच्छिन्नपूर्वावस्थावच्छिन्नब्रह्मांशा-

नुष्ठितपुण्यपापयोरुत्तरावच्छिन्नब्रह्मांशस्य भोग्यत्वापत्त्याकृताभ्यागम-कृतविप्रणाशौ स्यातामिति महद्दूषणम् । अपि च देशकालवस्तु-परिच्छेदरहितस्य भवदभिमतस्य ब्रह्मणोऽविद्यावच्छिन्नत्वस्वीकारे तत्र वस्तुपरिच्छेदत्वापत्त्या देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नत्वरूपतल्लक्षणस्य बाधा-दित्ययमवच्छेदवादोऽपि दुर्वार एवेति सिद्धम् ।

एवमन्येषामप्यापातरमणीयानां पराभ्युपगतनिर्विशेषब्रह्माद्वैत-साधकानां युक्तिदृष्टान्तानां तत्त्वधिया विमृश्यमाने वालुकालयमिव सर्वथा शिथिलमूलत्वमिति नाविदितं सत्पक्षपातशेमुषीकाणामतो विरम्यते । तथा च यदा ब्रह्मणि धर्मिभेदो न प्रसज्ज्यते तदा निस्स-माम्यधिकाद्वितीयवस्तुसम्भवेन लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यत्वात्तत्र वेदान्तानां प्रामाण्यसम्भवात् समारम्भणीया ब्रह्मजिज्ञासा सम्भव-त्येवेति निश्चयः ।

अत्रायमधिकरणार्थसङ्ग्रहः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" (तै०। ३। १) "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" (श्वे० ३।९) "रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि। इति रामपदेनासौ परम्ब्रह्माभिधीयते" (रा० पू० ता० १।६) एव-मादयोऽस्य विषयः । अत्र जगज्जन्मादिकं ब्रह्मणो लक्षणं सम्भवति न वेति संशयः । न सम्भवतीत्येव युक्तमनियतत्वात् । तथाहि-समानधर्मिकव्यावर्तकधर्माणां स्वाश्रयभेदकत्वनियमाज्जन्मादिकारण-त्वरूपधर्मैर्धर्मिभेदः प्राप्नोत्येव ।

यत्र तु मानान्तरेणैक्यावगमश्छत्री वासस्वी कुण्डली देवदत्त इत्यादौ तत्र न भेदः । प्रकृते ब्रह्मणो मानान्तरागोचरतया धर्मि-

भेदः स्यादेव । तस्मान्नेदं कारणत्वादिकं तस्य लक्षणम्, अपि तु जग-
न्निष्ठजन्मादिकमेवोपलक्षणविधया लक्षणं वक्तव्यम् । तदपि न क्षोद-
क्षमम् । ब्रह्मणि ज्ञाताकारज्ञाप्याकारयोरभावात् । यथा पूर्वं गगने
ज्योतिर्मण्डलमालोकयतः पुंसोऽस्ति कश्चिच्चन्द्रप्रातिपदिकस्यार्थः योऽ
सावस्मिञ्ज्योतिर्मण्डले वर्तत इति जिज्ञासोरत्र ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र
इति प्रष्टारम्प्रत्युपदेशस्तद्विदः शाखाग्रे चन्द्र इति । तत्र ज्योतिर्म-
ण्डलसम्बन्धितेजःपिण्डत्वन्त्ववगतत्वाज्ज्ञाताकारश्चन्द्रशब्दवाच्यत्वमेव
ज्ञाप्यमिति तस्य ज्ञाप्याकारत्वम् । तदुभयमपि ब्रह्मणि न सम्भवति
मानान्तराविषयत्वात्तस्य । न च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै० २।२)
इतिस्वरूपलक्षणप्रतिपन्नस्य सत्यत्वादेर्ज्ञाताकारत्वमस्त्येवेति वाच्यम् ।
तथा सत्युक्तस्वरूपपरिचायकवाक्येऽनेकधर्माणां कीर्तनाद्धर्मिभेदस्त-
दवस्थ एव । तत्राप्युपलक्षणत्वस्वीकारे तु प्राक्स्वरूपसिद्ध्यर्थं
किञ्चिल्लक्षणान्तरमपेक्षणीयं तत्सिद्धये पुनर्लक्षणान्तरमित्यनवस्था ।
एतत्परिजिहीर्षया "यतोवे"त्यादिवाक्यापेक्षायां पुनरन्योन्याश्रयः ।
ज्ञाप्याकारस्तु तथाप्यनुपपन्नो यतो वेदान्तानामद्वैते निर्विशेषे तात्पर्य-
ग्राहकत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणो लक्षणस्यासम्भवान्न ब्रह्मविचार आर-
म्भणीय इतिपूर्वपक्षिते ब्रूमो जन्मादेः प्रपञ्चगतत्वेन यद्यपि ब्रह्मण्य-
सम्बन्ध एव तथापि तटस्थतया लक्षणं सम्भवत्येव । यत्तूदीरितमु-
भयाकारासम्भवादिति । तन्न । लक्षणजिज्ञासाप्रयोजकज्ञानविषयाकार
एव ज्ञाताकारस्तज्ज्ञानमादायैवात्र ज्योतिश्चक्रे कश्चन्द्र इति प्रश्नः
सङ्गच्छते । तस्य च "शाखाग्रे चन्द्र" इति युक्तमेवोत्तरम् । प्रकृतेऽपि
मुमुक्षुजनैरुपासनीयताज्ञाननिमित्तकत्वाद्भार्गवप्रश्नस्येति ज्ञाताकारः
सम्भवत्येव । एवं ज्ञानविषयरूपवस्तुनि निरतिशयतत्त्वं ज्ञाप्याकारोऽपि
युक्त एव । किञ्च चन्द्रपदाभिधेयं किमस्तीत्यापाततः प्रतिपत्तिमतः
प्रश्नस्य "शाखाग्रे चन्द्र" इति ताटस्थ्येन लक्षणमभिधायोत्तरदर्श-

नादुपलक्ष्योपलक्षणभावस्य सर्वथासामञ्जस्यादिमावेवाकारौ कथमत्र न ग्राह्यौ? तौ च प्रकृते स्त एवेति न किञ्चिदनुपपन्नम्। सविशेषस्यैव च ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात्तदेवात्राभिहितम्। एतेन "परिज्ञाते लक्ष्ये तत्परिच्छेदकलक्षणानर्थक्यमज्ञाते तु तस्मिंल्लक्षणजिज्ञासानुदयात्कथमिह ब्रह्मणो लक्षणनिर्वचनमि" त्यपि परास्तम्। एतत्पूर्वोक्तवेदाध्ययनादिनाऽऽपाततोऽवगते ब्रह्मण्येव तत्प्रसर इति शक्यमेव लक्षणतः प्रतिपत्तुं ब्रह्म तस्मिंश्च वेदान्तानाम्प्रामाण्यसम्भवादारम्भणीयैव ब्रह्ममीमांसेति सिद्धान्तः।

इति जन्माद्यधिकरणम्॥

(अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्)

पूर्वाधिकरणसिद्धं जगत्कारणं ब्रह्म किम्प्रमाणकमित्यत आह

शास्त्रयोनित्वात्। १। १। ३।

शास्त्रं योनिः प्रमाणं यस्य तच्छास्त्रयोनि, तस्यभावस्तत्त्वं तस्माद्ब्रह्मणि शास्त्रमेव प्रमाणमिति यावत्। एवञ्च पूर्वोत्तरसूत्रयोः साध्यहेतुपरतयैकार्थ्येऽपि निराकरणीयसंशयपूर्वपक्षादिभेदादधिकरणभेदः। तथा हि अत्र "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" (तै० ३।१) इत्यादिवाक्यद्वारा शास्त्रं विषयः। "अत्र जगत्कारणतया सिद्धं ब्रह्म शास्त्रमात्रगम्यमाहोस्वित् प्रमाणान्तरेणापि गम्यमिति संशयः। तत्राप्राप्ते शास्त्रमर्थवदितिसिद्धान्ताच्छास्त्रस्य प्रमाणान्तराप्राप्तविषयत्वान्न परमात्मनि शास्त्रं प्रमाणं किन्त्वनुमानमेव। तथा हि इदम्परिदृश्यमानं नानासंस्थानविशिष्टं जगत्सावयवत्वाज्जन्यमेव। न चैतदस्मदादिपरिमितशक्तिमत्साध्यमिति तज्जनकतया कश्चिदखिल-

भुवननिर्माणनिपुणोऽपरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमान् सार्वज्ञ्यविशिष्टो लाघवादेकः कर्ता सिद्ध्यति । स एव परमपुरुषपदवेदनीयम्ब्रह्मेत्यनुमानगम्यत्त्वान्न शास्त्रमात्रगम्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । पूर्वाधिकरणे जगत्कारणतयावगतम्ब्रह्म शास्त्रैकगम्यम् । तथा हि "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" (बृ० ३।९।२६) इत्यत्रौपनिषद इति शैषिकोऽण् तथा चोपनिषदा वेदान्तशास्त्रेण दृष्टत्वोक्त्या तन्मात्रप्रमाणकत्त्वम् । "नावेदविन्मनुते तम्बृहन्तम्" "नैषा तर्केण मतिरापनेया" (क० १। २। ९) इत्यादिवचनैरुपनिषदेकवेद्यत्वस्य ब्रह्मणोऽन्तरेण वेदान्तशास्त्रं बोधासम्भवात् । यच्च कार्यलिङ्गकानुमानेन तत्सिद्धिरित्युक्तम् । तत्तुच्छम् । अनुमानस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात् । यथा प्रत्यक्षेण महानसादौ धूमधूमध्वजयोर्व्याप्तिमाकलय्य पर्वते धूमेन हेतुना वह्निमनुमातुमानुमानिकः कश्चित्प्रवर्तते । तथा ब्रह्म न क्वापि सपक्षेऽध्यक्षं यतः केनापि सम्बन्धग्रहणमुपपद्येत । अतो नानुमानगम्यम् । ननु यथा नगरसेतुप्रासादादीनां विलक्षणानामपि पुरुषकर्तृकत्वमध्यक्षं तथेदं महीमहीधरादिकं परमेश्वरो निर्मिमीतेत्यस्त्येव सम्बन्धग्रह इति चेन्न । तथा सत्यनेककर्तृकत्वसिद्धावप्येककर्तृकत्वासिद्धेः। व्याप्तिबलेनैव साध्यमानस्यतः परमात्मनः कर्मपारतन्त्र्यप्रसङ्गापातश्च । तस्मान्नानुमानात्सर्वशक्तिसमन्वितस्य जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानभूतस्य परमात्मनः सिद्धिरिति युक्तमेव शास्त्रैकवेद्यत्वम्ब्रह्मणः।

अल्पाक्षरैरपि बह्वर्थस्य कक्षीकरणादेव सूत्राणां सूत्रत्वमित्यर्थान्तराभिधानेऽपि वाक्यभेदादिदोषाभावाद्वर्णकान्तरमस्यसूत्रस्य प्रदर्श्यते । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसमर्थनेन तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्त्यादिमत्त्वमर्थात्सूचितम् । तदिदानीमनेन द्रढयति । शास्त्रयोनित्वात् । शास्त्रस्य वेदस्य योनिः कर्तृत्वेन कारणं तत्त्वात् परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं भवतीति सूत्रार्थः। सर्वज्ञकल्पस्य वेदस्योत्पादकत्वाद्ब्रह्मणः

सर्वज्ञत्वमेव सिद्ध्यतीति भावः। अत्र "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणम्" (० ४। ५। ११) इत्यादिवाक्यमस्य सूत्रस्य विषयः। अत्रेदं वाक्यं वेदकारणत्वेन ब्रह्मणः किं सर्वज्ञत्वं साधयत्याहोस्विन्नेति संशयः। तत्र वेदकर्तृतया नेश्वरस्य सार्वज्ञ्यं साधयितुमिष्यते—"वाचा विरूपनित्यया" इत्यादिश्रुतयो वेदवचसामनादित्वं नित्यत्वञ्चाहुः। स्मृतयोऽपि—"अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवे"त्यादिनाऽऽम्नायस्य नित्यत्वमेवाभिदधते। तस्मान्नित्यनिर्दोषवेदस्यापौरुषेयतया तत्कर्तृकत्वेन सार्वज्ञ्यं ब्रह्मणो दुर्घटम्। न च वेदोपादानतयापि तत्सिद्धिः उपादानोपादेययोरेकशक्तिमत्त्वस्य तन्तुपटादिषु जगदुपादानब्रह्मतत्कार्यजगत्सु च प्रायेण व्यभिचारितयाऽप्रयोजकत्वेनाऽऽगमस्य व्यवहितविप्रकृष्टाद्यखिलार्थप्रकाशनशक्तिशालित्वेऽपि ब्रह्मणि तदसम्भवात्। कथञ्चित्तत्सम्भवेऽपि श्रुत्यविषयीभूतानां प्रावृट्पयोधरपतन्तीनां वर्षधाराणां धरणितलजुषां रजःकणानाञ्च संख्यादीनान्तथाप्यनधिगतत्त्वाच्च न ब्रह्मणो वेदकर्तृतया सार्वज्ञ्यसिद्धिरिति प्राप्ते, ब्रूमः।

ब्रह्मणोऽखिलवेदकर्तृतया युक्तमेव सार्वज्ञ्यम्। तथा च श्रुतयः "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि" (बृ० ४।५।११) "छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्" (यजु० मा० सा०) अत्र निःश्वसितवदन्तरेण प्रयत्नं वेदानां तत एव प्रादुर्भावनिश्चयात्तद्रचितत्वमेव। न ह्यत्र वेदकर्तृत्वमर्थमासाद्य तदनुगुणप्रणयनकर्तृत्वम्। येन विषयसापेक्षत्वेन पौरुषेयत्वं स्यात्। न वा केवलमुच्चारयितृत्वरूपम्, आधुनिकाध्यापकसादृश्याद्वेदस्य विशिष्टब्रह्मकर्तृकत्वासिद्धेः। तदा ह्यखिलवेदोच्चारयितृतया ब्रह्मणो

विशिष्टाध्यापकत्वस्य लाभेऽपि तावन्मात्रस्यापुरुषार्थतया वैलक्षण्यं न स्यात् । तस्मात्सृष्टेः प्राग्यादृशक्रमस्वरवर्णानुपूर्वीमानासीत्तथैवास्मिन्कल्पे विरचय्य प्रवर्तयति कारुणिकः परेशः । तथा च "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इतिवेदोदितदिशा प्राचीनानुपूर्व्यनुरूपरचनया सार्वज्ञ्यं वेदकर्तृत्वञ्च स्वतः सिद्ध्यति । इदमेव च परमात्मनोऽन्यविलक्षणं वेदकर्तृत्वं यत् परसङ्कलितक्रमवर्णाद्यनधीनतया स्वातन्त्र्येण पूर्वकल्पीयस्वकृतक्रमादिवदिदानीमपि तत्कर्तृत्वम् । एवञ्च वेदानाम्परमात्मकर्तृकत्वेऽपि क्रमवर्णपदवाक्यतदर्थानामनादिसिद्धानामेव तादवस्थ्यात्तेषां स्वतः प्रामाण्यमपौरुषेयत्वञ्च सुतरां सम्पन्नम् । न चात्राऽप्रामाण्यशङ्कासम्भवः। अखिलहेयप्रत्यनीकस्यावाप्तसमस्तकामस्य नित्यनिरतिशयज्ञानानुभूयमानपरावरवस्तुतत्त्वस्य निरवधिकमहिम्नो वीतरागस्य श्रीरामस्य ब्रह्मणो वचनत्वात् । रागद्वेषदोषदूषितान्तःकरणानां विप्रलिप्सूनां वचनेष्वेव तत्सम्भवः । न चैवं शब्दराशिरूपस्य वेदस्योत्पत्तिमत्त्वेन त्रिक्षणावस्थायित्वमेव स्यादितिवाच्यम् । 'योऽयं वेदो विष्णुशर्मणाधीतः स एव रामशर्म्मणाऽप्यधीयत' इतिप्रत्यभिज्ञाबाधात् । अत एव न वर्णानामपि त्रिक्षणावस्थायित्वम् । यः ककारश्चैत्रेणोक्तः स एव मैत्रेणापीतिप्रत्ययात् । नापि वर्णानामाकाशगुणत्वमणुत्वं वा । मानाभावात् । 'यष्टकारोऽयोध्यायां श्रुतः स एवानेन काश्यां श्राव्यत' इत्यादिव्यापकत्वप्रतीत्यनुरोधाच्च ।

एतेन कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोभागस्यैव श्रोत्रत्वात्तदसाधारणगुणस्तत्समवेत एव वर्णात्मा शब्द इत्यपि कणभुङ्मतमपास्तम् ॥ श्रोत्रादीन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वेन न केवलं गुण एव शब्दः । गुणगुणिनोः समवाय इतिनियमस्य चाग्रे समवायनिराकरणावसरे निरसिष्यमाणत्वात् । श्रोत्रेण च शब्दव्यञ्जकध्वनेरेव ग्रहणम् ।

एवञ्चाम्नायस्य वर्णपदवाक्यव्यूहरूपस्य परमात्मन एव स्रष्टृ्त्वा-

दावुत्पादकत्वम् । स्थूलव्योमादिवत् । एवं प्रलयकालिकध्वंसप्रति-योगित्वेनैव वर्णानां सामञ्जस्ये नान्तराल उदयापायौ श्रुतियुक्ति-सम्मतौ। ककारादिवर्णानामनन्तप्रागभावप्रध्वंसादिकल्पनायां गौरवात्। तथा च, नवकृत्वो गोशब्द उच्चरितः स एवायं ककारइति प्रामा-णिकप्रतीतिप्रत्यभिज्ञाभ्यामुत्पन्नःको विनष्टःक इत्यादिप्रत्ययस्याप्रामा-ण्यमेवास्थेयम् । वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितसम्बन्धविष-यत्वेन वाप्रामाण्यम् ।

तस्मान्नित्यत्वाद्वर्णानां तत्समुदायस्यार्थप्रत्यायकत्वेनैव सर्वेष्ट-सिद्धौ नातिरिक्तः कश्चित्स्फोटात्मा कश्चिद्धर्मी युक्तिसहः शक्योङ्गी-कर्तुम्। विकल्पासहत्त्वात्। स च यत्किञ्चिद्वर्णव्यङ्ग्यो यावद्वर्णव्यङ्ग्यो वा? न तावदाद्यः। घशब्देनैव व्यञ्जिते स्फोटे सम्पन्नायां घटपदार्था-वगतौ टवर्णवैयर्थ्यम् । न द्वितीयः तेषाम्मते वर्णानामाशुविनाशितया सम्मेलनाऽसम्भवात् । नित्यत्वे तु वर्णानामस्मन्मतपातात्तत्समुदाये-नैवार्थप्रतीतौ किमन्तर्गडुना स्फोटेनेति राद्धान्तः । अतो न वेदाना-म्पौरुषेयत्वं त्रिक्षणावस्थायित्वमित्यलमनेनाप्रस्तुतकथालापेनेति ।

एवञ्च ब्रह्मकर्तृकवेदस्य सर्ववस्त्ववभासकत्वं ब्रह्मणः सार्वज्ञ्य-मन्तरेणानुपपन्नं सत्तस्य तद्गमयति । एतच्च परमात्मनः सर्वज्ञत्वमाजा-नसिद्धमहर्षिभ्यो योगिजनेभ्यः सर्वार्थावभासकवेदेभ्यश्च विशिष्टम्। विशिष्टज्ञानबलक्रियादिशक्तिशालित्वादनवरताखिलार्थसमर्थप्रत्यक्ष - कारित्वाच्चेति ।

न च "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" (य० २५।१०) "प्रजापतिस्तपोऽतप्यत्" इत्यारभ्य "तेभ्यस्तप-स्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त" इत्यादिप्रमाणबलेन न परमात्मनो वेदकर्तृत्वं किन्तु हिरण्यगर्भादेरेवेति वाच्यम्। "हिरण्यगर्भं जनया-मास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु" (श्वे० ३।४) "यो ब्रह्माणं

विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" (श्वे० ६।१८) इत्याद्यनेकश्रुतिभिर्हिरण्यगर्भादीनामपि कार्यभूतानामपि ब्रह्मैव कारणम्। "यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा" इतिवेदप्रदानकर्तृतया श्रुतत्वात्परमात्मन एवादौ वेदोत्पादकत्वम्। देवान्तरेभ्यो या वेदोत्पत्तिः श्रुता सा तु परम्परया वेदप्रवर्तकतयैवेति योजनीयम्। एवञ्च सर्वज्ञवेदकर्तृतया परमात्मनः सर्वज्ञत्वं सिद्धम्।

अत्र तृतीयवर्णकमपि—यथा "जन्माद्यस्य यतः" (ब्र०सू० १।१।२) इत्यनेन ब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्त्वञ्चार्थान्निष्पन्नं भवति तथात्रापि ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वज्ञकल्पस्य वेदस्य कारणत्वादिति सर्वज्ञत्वमानुमानिकमेव न श्रौतम्। इतीमं पक्षमपाकरोति। ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिमच्च। कुतः? शास्त्रयोनित्वात्। वेदप्रमाणत्वात्। "यः सर्वज्ञः स सर्ववित्" (मु० १।१।९) "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वे० ६।८) इत्येवमादिश्रुतिप्रमाणत्वादित्याहुस्तदिदं द्वितीयेनैव वर्णकेन गतार्थप्रायम्।

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्॥

(अथ समन्वयाधिकरणम्)

एवं शास्त्राऽनारभ्यत्वप्रयोजकीभूतामाशङ्कां प्रथमाधिकरणेनापाकृत्य ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वञ्च प्रतिपाद्य किंलक्षणकं किम्प्रमाणकञ्च तदितिशंकायाः परिजिहीर्षया लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धेः सर्वतन्त्राभ्युपगततया द्वितीयाद्यधिकरणद्वयेन ब्रह्मणो लक्षणं प्रमाणञ्च यथाविध्युपदर्शितम्। अथापि वेदान्तादिशास्त्रप्रमाणकत्वं परिनिष्पन्नस्य ब्रह्मणो न सम्भवति तत्र तेषां समन्वयासम्भवादितीमां शङ्कां निराचिकीर्षुश्चतुर्थाधिकरणमारचयाञ्चकार।

तत्तु समन्वयात् । १। १। ४।

तच्छब्दः प्रकृतब्रह्मपरामर्शकत्वाद्द्वितीयान्तम् । तुशब्दश्च पूर्वपक्षव्यावर्तकः । तथा च तज्जगत्कारणं ब्रह्म स्वकीयतात्पर्यगौण्याद्वेदान्तवाक्यानि प्रतिपादयन्त्येवेतिसूत्रार्थः। अत्र सर्वाण्यप्यौपनिषदानि विषयः। वेदान्तानां ब्रह्माभिधायकत्वमस्ति न वेति विशयः। येषां तत्–शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव, कुतः ? समन्वयादितिसूत्रार्थस्तेषामपीमावेव विषयसंशयावभिप्रेतौ ।

तत्र पूर्वपक्षः केनचिच्छब्देन कस्यचिदेवार्थस्यावगतिर्न सर्वस्य-तस्तत्र शब्दार्थयोः सम्बन्धरूपशक्तिग्रहोऽपेक्षितः । तत्पदार्थोपस्थितौ यथा तत्पदज्ञानस्यावश्यकत्वं तथा तत्तत्पदपदार्थव्युत्पत्तिज्ञानस्यापीति । अन्यथा घटपदस्य कम्बुग्रीवादिमदर्थवाचकत्वमेवेति नियमो न स्यात् । स्याच्च समेषां पदानां नानार्थकत्वम् । तस्माच्छब्दार्थप्रतिपत्तिनैयत्यप्रयोजकीभूतमादौ तद्व्युत्पत्तिज्ञानमावश्यकम्। तच्च वृद्धव्यवहारादेव । व्याकरणोपमानकोषादिरूपाणां शक्तिग्राहकोपायान्तराणां वृद्धव्यवहारशक्तिग्रहणसमनन्तरमेव प्रवृत्तिरिति मन्तव्यम् । वृद्धव्यवहारश्च कार्यमात्रविषयः। तथा च प्रथमव्युत्पत्तिग्रहस्य कार्यविषयत्वात्तदधीनः सर्वोऽपि व्युत्पत्तिग्रहस्तद्विषयस्सिद्ध्यति।

तथाहि–कार्यमात्रवाचकानि पदानि लिङ्लेट्लोट्तव्यदादीनि यस्मिन् पदे वाक्ये वा समवेतानि तस्यैव प्राक् प्रत्यायकत्वं तदन्वितत्वादन्येषामपि पदानाम्पश्चाद्बोधः । "घटमानय" इति प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणसमनन्तरभाविनीं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमुपलक्ष्य पार्श्वस्थो व्युत्पित्सुर्बालस्तस्यां सामान्येन स्वप्रवृत्ताविव कार्यताज्ञानजन्यत्वमनुमाय तद्वाक्ये कार्यसामान्यज्ञानजननीं शक्तिं निश्चिनोति । ततश्च "घटमानय" "दण्डमानय" इत्याद्यभियुक्तव्यवहारतो घटादिपदानामवापोद्वापाभ्यां तत्तत्कार्यविशेषे शक्तिमवगच्छति । तथा च

कार्यवाचकपदशक्तिरेव स्वसमभिव्याहृतपदशक्यतामवगमयति। कार्यतावाचकपदसमभिव्याहृतवाक्यत्वं प्रवृत्त्यौपयिककार्यताज्ञानजनकतावच्छेदकमितिनियमः। अतएव

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इत्यभियुक्तोक्तिः संगच्छते। एवञ्च कार्यवाचकपदानधिकरणानामपि वेदान्तवाक्यानां कार्यपरत्वेनैव प्रामाण्यस्य सम्पादनीयतया कार्यपदाध्याहार आवश्यक एव। शक्तिग्रहस्य कार्यमात्रविषयत्वात्। अथवा (?) तेषामप्रामाण्यमेव।

तथा च प्रकृते "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छा० ६।२।२) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै० २।१।१) इत्यादिवेदान्तवाक्यानां न सिद्धेऽर्थे ब्रह्मणि व्युत्पत्तिः सम्भवतीति शास्त्राप्रतिपाद्यतया निष्प्रमाणकम्ब्रह्मेति प्राप्ते ब्रूमः।

परिनिष्पन्नं ब्रह्मस्वरूपं बोधयतामपि वेदान्तवाक्यानां सम्भवत्येव ब्रह्मप्रतिपादकत्वम्। उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यहेतुसमन्वयात्। अयमभिप्रायः। पूर्वं कार्यार्थव्युत्पत्तेर्हेतुताऽङ्गीकृतापि पश्चात्सम्पन्ने बोधे त्यज्यते। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्। अत एव सिद्धपरवाक्यादपि सुतरां सम्पद्यते बोधः। चैत्र पुत्रस्तेजात इत्यादौ वार्ताहरादिवाक्यमाकर्ण्य चैत्रस्य मुखविकासम्पश्यति कश्चिद् दृष्टचैत्रपुत्रजन्मा बालस्ततस्तेन चैत्रहर्षमनुमिमानस्तत्कारणतया चैत्रस्य स्वकीयपुत्रजन्मज्ञानमेव कल्पयंस्तज्जननक्षमतां तस्यैव वाक्यस्य कल्पयतीत्येवं क्रमेण सिद्धपरवाक्येष्वपि सम्भवति सुतरामाद्यव्युत्पत्तिज्ञानम्। किञ्चोपायान्तरेणापि शब्दार्थयोस्सम्बन्धग्रहस्सम्भवतीति न कार्यार्थ एव प्रथमव्युत्पत्तिग्रहः। तथा हि—पूर्वमज्ञातशब्दार्थसम्बन्धःन

बाळाँस्तत्सम्बन्धमेव जिग्राहयिषवो मातापितृप्रभृतयोऽङ्गुल्यादिभिरर्थानभिलक्ष्यीकृत्य तद्वाचकशब्दानसकृत्प्रयुञ्जते। ततश्चेममर्थमवबोधयितुमयं शब्दः प्रयुक्त इति मनस्याकूतयन्तस्ते (बालाः) सत्वरमेव शब्दार्थसम्बन्धमवगच्छन्तीत्ययम्पन्थाः सिद्धार्थेष्वपि प्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहस्य सर्वेषां नो दृष्टचरः। एवं क्रमेणैव चाभिज्ञमात्रादिभिः शैशव एव स्वकीयबालका व्युत्पाद्यन्त इति सर्वजनीनमेतत्। एष एव नयोऽनुत्तरमीमांसकधुरीणानामपि। तस्मात्सिद्धार्थेष्वपि सुग्रह एव व्युत्पत्तिग्रह इति सम्भवत्येव वेदान्तानामनवद्यब्रह्माभिधायकत्वम्।

स च समन्वयो वेदान्तवाक्यानामित्थम्। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छा० ६।२।२) "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" (के० १।१।४) "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। एकस्तयोः पिप्पलमत्ति स्वाद्वनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" (मु० ३।१।१) "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति" (श्वे० ३।८) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" (तै० ३।१।१) "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" (बृ० ४।१।१०) "ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैतपरमानन्द आत्मा" (रामोत्तरतापन्याम्) "आनन्दो ब्रह्म" (तै० ३।६।१) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै०२।१।१) इत्येवमादयः श्रुतयो ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणगुणादिप्रकाशनेन चरितार्थाः। एवमुपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्त्याख्यैस्तात्पर्यनिर्णायकैर्लिङ्गैर्वेदान्तानां परमपुरुषे श्रीरामाख्ये ब्रह्मण्येव समन्वयस्तत्र तत्र सद्विद्यादिवेदभागेषूपलभ्यते। तथाहि—उपक्रमे "सदेव सोम्येदमग्र" (छा० ६।२।२) इति वाक्यमभिन्ननिमित्तोपादानत्वतत्सहकारिसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वसगुणत्वादिगुणविशिष्टसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टसविशेषब्रह्मण एव प्रतिपादकम्। उपसंहारेऽपि, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

तत्त्वमसि श्वेतकेतो ” (छा० ६।८।७) इतिवाक्यं सामानाधिकरण्य-
मुखेनोक्तगुणविशिष्टस्योपक्रान्तस्यैव ब्रह्मणोऽभिधायकम् । अस्मिंश्च
प्रकरणे स्वोदीरितार्थदृढीकरणाय तत्त्वमसीतिवाक्यस्य नवकृत्व
आवृतत्वादभ्यासः फलितः । तत्रैव प्रमाणान्तरागोचराणां जगत्का-
रणत्वादिगुणानां विशिष्टे ब्रह्मण्येव निर्देशादपूर्वतापि सम्पद्यते ।
फलमपि “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये ”
(छा० ६।१४।२) इत्यनेनोपासितुर्मोक्षाख्यं निरूपितम् । प्रकरणस्यास्य
“श्वेतकेतुर्हारुणेय आस ” (छा० ६।१।१) इत्यादिना पितापुत्रा-
ख्यायिकारूपेण प्रवृत्तत्वादर्थवादश्च सिद्ध्यति। एवं प्रकृतं सविशेष-
ब्रह्मस्वरूपं हस्तामलकवज्जिग्राहयिषया पित्रा मृत्पिण्डादिदृष्टान्तत्रय-
स्याभिहितत्वादुपपत्तिरपि राजते । इति तत्प्रकरण एवोपपादयिष्यामः।

एवमुपासनाविधिप्रतिपादनेनापि वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयः
स्पष्ट एव । तथा हि—“आत्मेत्येवोपासीत ” (बृ० १।४।७) “आ-
त्मानमेव लोकमुपासीत ” (बृ० १।४।१५) “ब्रह्मविदाप्नोति परम् ”
(तै० १।१।१) ओमित्येवाक्षरमुद्गीथमुपासीत ” (छा० १।१।१)
“ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम् ” (मु० २।२।६) “सोऽन्वेष्टव्यः
स विजिज्ञासितव्यः ” (छा० ८।७।१) इत्येवमादिषु विधीयमानो-
पासनाया विषयतयान्वितम्ब्रह्मस्वरूपं विशेषतः प्रतिपादयति कृत्स्न-
मुपनिषच्छास्त्रम् । नोचेदुपासनानुष्ठानस्य ब्रह्मस्वरूपतत्प्राप्तिरूपफला-
द्यनभिसंहितत्वे वैयर्थ्यमेव स्यात् । न च तथापि विधिवादस्वीकारे
फलानुपलब्ध्यानुष्ठातुः प्रवृत्त्यभावादनुष्ठानस्य वैयर्थ्यमेवेति वाच्यम् ।
सम्पन्ने विधौ “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अय-
नाय” (श्वे० ३।८) “यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्य-
मुपैति दिव्यम् ” (मु० ३।१।३) “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” (मु०

३।२।९) "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" (मु० २।८) "इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामाँस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" (छा० ८।१।६) "अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतः" (छा० ८।२।७) इत्याद्यार्थवादिकस्य फलस्य रात्रिसत्रन्यायेन विद्यमानत्वात्। इत्थञ्च ध्यानोपासनाविधिना सममेकवाक्यत्वं सर्वासां ब्रह्मस्वरूपबोधिकानामुपनिषदाम्। यथा "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम" इति विधिवाक्येनैकवाक्यता भवति "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयती" त्याकारकार्थवादस्य। एवञ्च "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" (पू०मी० १।२) इति सिद्धान्तसूत्रेणैतत्सर्वं समाहितं पूर्वतन्त्रे। तथा प्रकृतेऽपि सोऽर्थ उपयुज्यत एव। "ततस्तु तम्पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" इत्यादिश्रुतिषु ध्यानमाहात्म्यमुपवर्णितम्। तत्र प्रतिपाद्यस्य ध्यातुर्ध्यानं हि ध्येयस्वरूपमन्तरेणानुपपन्नं सत्स्मरणीयब्रह्मस्वरूपं ध्येयतया समाक्षिपति। तत्स्वरूपगुणमहिमप्रकाशनद्वारा परिनिष्पन्नस्वरूपबोधकस्य वेदान्तस्योपयोगः। तथा हि "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छा० ६।२।२) "सत्यं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म" (तै० २।१।१) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति" (तै०३।१।१) "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति" (बृ० ४।३।९) "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" (बृ० २।४।१४) "रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि" (रामतापिनी) "यः सर्वज्ञः स सर्वविद्" (मु० १।१।९) "न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" "(क० १।२।१८) तमीश्वराणां परमं महेश्वरं पतिं पतीनां परमञ्च दैवतम्" (श्वे० ६।७) "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" (श्वे० ६।८)

"एष आत्माऽपहतपाप्मा" (छा० ८।१।६) इत्येवमादयः श्रुतयः साक्षात्परम्परया तस्यैव स्वरूपादिकं प्रतिपादयन्ति।

अयमेवार्थो वेदोपबृंहणरूपेतिहासपुराणयोरपि बहुधोपलभ्यते। तथा हि—

"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति॥"

इतिवचनबलादुपबृंहणेन संक्षिप्तस्य वेदार्थस्य विशदीकरणमावश्यकम्। तथा चात्र—

प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुश्च प्रत्यगात्मनः।
प्राप्त्युपायं फलम्प्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधिनः॥
वदन्ति सकला वेदाः सेतिहासपुराणकाः।
मुनयश्च महात्मानो वेदवेदान्तदर्शिनः।"

इतिवचनाद्ब्रह्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायादिबोधकमेव वेदान्तशास्त्रम्। तत्र निर्दिष्टस्य ध्यानस्मरणादेरेव—

यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते।
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिस्सैव विक्रिया॥ वि०पु०

इत्यादिभिः प्रतिपादनात्। एवं ब्रह्मणः स्वरूपमपि—

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा।
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय॥ गी० ७।६।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥ गी० १०।४२।

एवं प्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम्।
समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम्॥ वि०पु० १।२२।

समस्ताः शक्तयश्चैव नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः।
तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥ वि०पु० ६।६१।

जगत्सर्वं शरीरन्ते, स्थैर्य्यं ते वसुधातलम् ॥ वा०रा०यु०

वेदान्तवेद्यं कविमीशितारमनादिमध्यान्तमचिन्त्यमाद्यम्।
अगोचरं निर्मलमेकरूपं नमामि रामं तमसः परस्तात् ॥ वै० सं० रामस्त० ६१।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च देवेन्द्रो देवतास्तथा ।
आदित्यादिग्रहाश्चैव त्वमेव रघुनन्दन ! ॥ वै०सं०रा०स्त०६१

रामः सत्यम्परं ब्रह्म रामात्किञ्चिन्न विद्यते ।
तस्माद्रामस्वरूपत्त्वात्सत्यं सत्यमिदं जगत् ॥ वै०सं०रा०स्त०६३

इत्यादिभिः प्रदर्शितम् । तथा फलमपि—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ गी० ८।१५

इत्यादिभिर्निर्दिष्टम् । तथाचाखिलजगदुदयादिलीलस्य महामहिमशालिनः परमकारुणिकस्य परमात्मनः स्वरूपगुणविभूतिवर्णनमसकृदुद्घोषितम् ।

अथात्र द्वितीयवर्णकमास्थीयते। "जन्माद्यस्य यतः" (ब्र०सू० १।१।२) इतिसूत्रेण यत इति हेत्वर्थिकया पञ्चम्या ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुक्तम्। न च हेतौ पञ्चमी न सम्भवति शाब्दिकसमयविरुद्धत्वादिति वाच्यम् । "अइउण्" (अ०सू० १) इतिसूत्रभाष्ये 'विवारभेदा'दितिनिर्देशेन "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" (पा० २।३।२५) इतिसूत्रे विभाषेतिपार्थक्येन योगाश्रयणात् क्वचिदगुणेऽपि हेतौ पञ्चमी सिद्ध्यति। तेन च "धूमादग्निमान्" "पुत्रात्प्रमोदो जायत" इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगाणामपि साधुत्वं सङ्गतम् । यत इति च "पञ्च-

म्यास्तसिल्" (पा० ५।३।७) इति पञ्चम्यन्तात्तसिल्। तत्र हेत्वपेक्षायामाह "तत्तु समन्वयात्"। समन्वयपदमत्र व्यतिरेकस्याप्युपलक्षणम्। तद्व्यतिरेकाच्चोपपद्यते "जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतश्चार्थे" (श्रीमद्भाग० १।१।१) इतिभगवतो वेदव्यासस्यैव वचनान्तरात्। तथा चायमर्थः। तज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः सर्वेषु कार्येषु पदार्थेषु व्यापकत्वेन समन्वयाद्विद्यत इति शेषः। "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" (शु० य० ३१।३) इत्यादिभिर्ब्रह्मणः सर्वत्र समन्वयो ज्ञाप्यते। "त्रिपादस्यामृतं दिवि" (शु० य० ३१।३) इतिवाक्येन च तस्य व्यतिरेको बोध्यते। एवं "स भूमिं सर्वतःस्पृत्वा" (शु० य० ३१।१) इति ब्रह्मणो जगत्यन्वयो दर्शितः। "अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्" (शु० य० ३१।१) इति च तस्य व्यतिरेकः। आभ्यां जगदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य जगत्कारणत्वमुपपद्यते। त्रिवृत्कृतानां मृदादीनां तत्कार्येषु घटादिषु व्यापकत्वेन समन्वयस्य तद्व्यतिरेकस्य दर्शनेन तेषां तत्कारणत्वनिश्चयात्। एवं ब्रह्मणोऽपि व्यापकतया सर्वजगत्समन्वयेन तद्व्यतिरेकेणैकत्र प्रधानतया समवस्थितत्वेन च हेतुना सर्वजगत्कारणत्वमुपपद्यते। यद्यपि ब्रह्मणः सर्वजगति व्यापकत्वात्सर्वत्र समन्वय एव तथापि श्रुतिभिस्तदीयाखिलप्रपञ्चविलक्षणस्वरूपस्यापि प्रतिपादनं क्रियते तत्स्वरूपस्यैवात्र व्यतिरेकपदबोध्यत्वमितिविवेकः।

चतुःसूत्र्यां विशेषार्थाः सर्वे चाम्नायसम्मताः।
कथितास्तेन सर्वात्मा श्रीरामः प्रीयतामिति ॥

इतिसमन्वयाधिकरणम्।

(चतुःसूत्री समाप्ता।)

સમરીતિ મહાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન:।
ઽયતા ઽજા નથી નાથો વેદવેદ્યો મહામતિ: ||
Ankur Nagpal

(ईक्षत्यधिकरणम्)

एवमत्र मुमुक्षुभिश्चिन्तनीयशास्त्रे वेदविहितकर्मोपासनानुष्ठानेन प्रक्षीणाशेषकल्मषस्यपरतत्त्वबुभुत्सोरादौ ब्रह्मजिज्ञासामभिधाय द्वितीयतृतीयसूत्राभ्यां ब्रह्मणि लक्षणं प्रमाणं चोपवर्ण्य तुरीयेण सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयस्तत्रैवेतिप्रतिपादनादनया चतुस्सूत्र्या संक्षेपेण सर्वोऽपि शास्त्रार्थः प्रदर्शितः। स चायमेवार्थोऽग्रे प्रमाणसद्युक्तीरवलम्ब्य विस्तरेण चतुर्लक्षण्याऽभिधास्यते। अथ कस्यचिदप्यभिमतवस्तुनो विवेचनीयत्वे कथमत्र निश्शङ्कम्प्रमाणानां कात्स्न्र्येन समन्वयः? कथमन्यैरुद्भावितानां विरोधानाम्परीहारः? कथं वा तत्साधनम्? किञ्च तत्फलम्? इत्येवं शंकासन्निपातः समुत्पतति द्रागेव तद्विवेचनारम्भ इति तन्निराकरणमत्र समन्वयविरोधपरिहारसाधनफलाख्यैरध्यायैःस्पष्टमुदटङ्कि। तत्रास्मिन् समन्वयाध्याये चतुर्भिः पादैर्वेदान्तानां चिदचिच्छरीरकब्रह्मस्वरूपप्रतिपादन एव तात्पर्यम्। तत्राप्यनेन प्रथमचरणेनेत आरभ्य केषाञ्चित् स्पष्टब्रह्मलिङ्गकानां वाक्यानां विचारः प्रस्तूयते।

पूर्वं जगत्कारणं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् सर्वज्ञत्वेन सर्वशक्तिमत्त्वेन च सगुणमेव ब्रह्म वेदान्तवेद्यं प्रतिपादितम्। तस्यैव लक्षणादिविवेचनेन तत्र वेदान्तसमन्वयेन च वेदान्ततात्पर्यविषयत्वमिति निश्चितम्। इदानीं जगत्कारणत्वरूपं यद्ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं तन्न सम्भवति जगत्कारणतया प्रधानादीनामेव नियतत्वादितीमां शंकां निराकर्तुकामो निरुक्तस्य ब्रह्मलक्षणस्यान्यपरत्वं न सम्भवतीत्यावेदयितुमाह—

ईक्षतेर्नाशब्दम् १। १। ५।

छान्दोग्ये सद्विद्यायां समाम्नायते—"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" (छा० ६।२।३)

इत्यादिसद्विद्याप्रकरणमेवास्याधिकरणस्य विषयः। तत्राखिलजगत्का-कारणतया प्रकृतवाक्ये श्रूयमाणं यत्सत्पदवाच्यं तत्सांख्यतन्त्राभिमतं स्वतन्त्रमानुमानिकं प्रधानमाहोस्विदचित्पदवाच्यप्रधानशरीरकम्ब्रह्मेति संशयः।

तत्रायम्पूर्वः पक्षः। स्वातन्त्र्येण सांख्योक्तस्य त्रिगुणस्य प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वं युक्तम्। न ब्रह्मणः। तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेनापरिणामित्वात्। प्रधानन्त्वचेतनं परिणामि नित्यमेकञ्च। तथा च प्रकृतश्रौतवाक्य इदमितिप्रसिद्धमचेतनं त्रिगुणात्मकं कार्यं निर्दिश्य तस्य स्थूलावस्थाराहित्यं सद्रूपत्वमेवोच्यते सदासीदिति। तस्यैकस्य विज्ञानेन तत्कार्यरूपस्याखिलप्रपञ्चस्य विज्ञानमप्युत्तरत्रोदीर्यमाणं सामञ्जस्यमुपैति। अत एवान्यत्र "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् (श्वे० ४।५) इति स्पष्टमेवाभिहितम्। प्रधानस्यैव जगदुत्पादकत्वम्। सत्त्वगुणांशेन शुक्लां रजोंऽशेन लोहितां तमोगुणांशेन च कृष्णां प्रजां जनयन्तीमित्यर्थात्। तच्च प्रधानं प्रकृतिशब्दवाच्यं सदादौ महदादिक्रमेण परिणमते। एवं चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं व्यपदिश्यते। तदुक्तम्। "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" (सां० का० ३) प्रधानस्य जगत्कारणत्वे रजःसत्वयोगादस्य क्रियाज्ञानशक्तिरपि सम्भवत्येव। ज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात्। "सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च" (गी० १४।१७) इतिवाक्यात्। एतस्य सत्त्वस्य च प्रधानावस्थायामपि वर्तमानत्वादचेतनस्यापि प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्वञ्चोपचर्यते। सत्त्वस्य स्वयमक्रियत्वेन प्रकाशाख्यज्ञानवृत्तेरनुत्पादकत्वेऽपि चलेन रजसा तदुपष्टम्भात्तज्जनने प्रवृत्तिः। तमस्त्वावरकत्वेन गुरुत्वेन चोभयोः सत्त्वरजसोः क्वचित्प्रवर्तयत्क्वचिन्निवर्तयन्नियमयति। एते च प्रवृत्तिनिवृत्ती तदुत्तरकार्यानुमेये। गुणानामयं स्वभावोऽभिहितः सांख्यकारिकायाम्—

सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः।
गुरुवर्णकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥

एवञ्च ब्रह्मणः सत्त्वरजस्तमोगुणवत्त्वाभावेन न ज्ञानादिशक्तिमत्त्वं, न वा जगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वमुपपद्यते। प्रधानस्य तु त्रिगुणात्मकत्वेन ज्ञानादिशक्तित्वं, जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं न विरुध्यते। अत एव "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः" (गी० ३।२७) इति स्पष्टमुक्तम्। तस्मादत्र सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत्प्रधानमेव जगत्कारणम्। तस्यैव च सदेवेत्याद्यखिलकारणवाक्यानि प्रतिपादयन्तीतिप्राप्ते; ब्रूमः। ईक्षतेर्नाशब्दमिति। अशब्दमानुमानिकं सांख्याभिमतं प्रधानं न सदेवेत्यत्र सत्पदवाच्यं जगत्कारणम्। "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये" तीक्षतिधातोः श्रवणात्। अपि तु ब्रह्मैव जगत्कारणम्। तस्य चेतनत्वेनेक्षणसम्भवात्। प्रधानस्य त्वचेतनत्वेन तदसम्भवात्।

एवमाम्नायते—"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत" (छा० ६।२।३) इतिसृष्टिवाक्ये जगत्कर्तृकृतस्येक्षणस्य श्रवणाच्चेतनात्मककर्तृकत्वमेवेक्षणस्यानुभविकत्वात्। चेतनरूपस्य ब्रह्मण एव जगतः कारणत्वं न त्वचेतनस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण। प्रधानस्य तु ब्रह्मशरीरत्वात् तत्पारतन्त्र्येण जगत्कारणत्वम्। अत एव "तदधीनत्वादर्थवत्" (ब्र० सू० १।४।३) इतिसूत्रेण "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" (श्वे० ४।९) इतिश्रुत्या च प्रधानस्य ब्रह्माधीनत्वेन चेतनव्यतिरिक्तस्य जगतः कारणत्वमभिहितम्। एवञ्चाचेतनस्य प्रधानस्याचेतनांशस्य जगतः कारणत्वोपपत्तावपि न सर्वस्य कारणत्वम्। ब्रह्मणस्तुस्वरूपेणैव तेजोबन्नादिसर्वलोकस्य कारणत्वम्। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वात्।

तथा च "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" (श्वे० ४।९) इति श्रुत्यनुरोधेन सद्ब्रह्मात्मादिशब्दवाच्यं ब्रह्म प्रधानद्वारैव तेजोबन्नादिरूपसर्वलोकमुत्पादयति । तत्राप्यादिसृष्टावान्तरसृष्टौ च स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेणाऽव्याकृतनामरूपाभ्यां स्थितानां सर्वेषां व्याकृतनामरूपात्मिकां सृष्टिं करोति । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते" (बृ० १। ४। ७) इति श्रुतेः । तदेवमचेतनमात्रस्य प्रधानांशत्वेन विकारित्वादिदोषाणां प्रधान एव पर्यवसानाद् ब्रह्मणो निर्विकारित्वमेव स्वतः सिद्धम् । एवञ्च निर्विकारिणस्तस्य मृदादिस्वरूपस्य घटादिरूपत्वप्राप्तिवत् स्वरूपेणाऽचेतनविकारिजगद्रूपता न सम्भवतीति स्वरूपतो जगदुपादानत्वासिद्ध्या प्रधानजीवद्वारैव तस्य जगदुपादानत्वम् । तथा च जगतो ब्रह्मोपादानकारणकत्वस्वीकारेऽपि नाद्वैतवादः सिध्यति । तथा सति ब्रह्मकारणवादिमायाकारणवादिवाक्यानामेकवाक्यतासम्पादनेऽपि न कश्चिद्विरोधः ।

एवमग्रेऽपि प्रधानकारणत्वनिषेधपराणां सूत्राणां प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वं न सम्भवतीत्यर्थ एव तात्पर्य्यम् । एतच्च "तदधीनत्वादर्थवत्" (ब्र० सू० १।४।३) दिति वैयासिकवाक्यान्निश्चीयते ।

यदुक्तम्, ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यं सर्वशक्तिमत्वञ्च न सम्भवतीति, तदपि न । ब्रह्मणो नित्यनिर्दोषज्ञानाश्रयत्वात्सर्वसम्भवः। तथैव प्रतिपादितत्त्वात् ।

"न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वे० ६। ८।) इति तस्य ज्ञानबलक्रियाशक्तीनां नैसर्गिकत्वश्रुतेः सार्वज्ञ्यादिकं सर्वमुपपद्यते । किञ्च यदनुग्रहादिदानीन्तनसिद्धयोगिनामप्यतीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टादिविषयकं ज्ञानं प्रत्यक्षमेव युगपदुत्पद्यते । किन्तर्हि तस्यानाद्यनन्तस्य महाश्चर्यराशेः महायोगेश्वरस्य परमपुरुषस्य

भगवतो वक्तव्यम्। तथाच–अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्तिवेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम्। (श्वे० ३।१९) इत्यादयो मन्त्रवर्णास्तस्यानन्तमहिमानमामनन्ति। तस्मात्परमात्मनः सर्वज्ञत्वादिकं सुतरामुपपन्नम्। प्रत्युत त्वदीयमतसिद्धस्य प्रधानस्यैव तन्नोपपद्यते।

तथाहि–सत्वरजस्तमसां साम्यावस्थाया एव प्रधानपदवाच्यत्वात्तत्समये गुणैस्तारतम्यमपहाय वर्तमानतया फलोन्मुखप्रवृत्त्यभावात्। तदभावे सत्त्वधर्मेण सार्वज्ञ्यादेरनुदयात्। तत्क्षणेऽपि प्रवृत्तिरङ्गीक्रियत एवेति चेन्न। तदा गुणाधिकारस्य न्यूनाधिकभावेन सत्त्वेन प्रधानमेव प्राधान्यद्धीयेत। अतः कथमपि सत्त्वादिभिः सार्वज्ञ्यं प्रधानस्य न सिद्ध्यतीत्यादीनि परःशतानि दूषणानि विशेषतो रचनानुपपत्त्यधिकरणे दर्शयिष्याम इति न प्रधानस्य जगत्कारणत्वं युक्तमितिदिक्।

एवञ्च अशब्दमित्यस्य शब्दशब्दान्मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेन सर्वं वाक्यं सावधारणमितिनियमादब्भक्षो वायुभक्ष इतिवच्छब्द एव यत्र न प्रमाणमिति विग्रहलभ्योऽर्थः। शब्देतरानुमानप्रमाणवत्त्वमिति वार्थः। पर्युदासार्थकनञा समासेऽशब्दशब्दान्मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेन निष्पन्नत्वाङ्गीकारात्। तादृशञ्चानुमानिकं स्वतन्त्रमचेतनं प्रधानमेवेति तस्य जगत्कारणत्वं निषिद्ध्यत ईक्षतेरितिहेतुघटितपारमर्षेण सूत्रेण। तथा च–प्रधानं न जगत्कारणत्वेन वेदान्तप्रतिपाद्यम्, वेदान्ततात्पर्याविषयत्वात्। वेदान्तघटकसद्विधाप्रकरणं न प्रधानतात्पर्यविषयकं तस्य चेतनधर्मबोधकेक्षतिपदघटितत्त्वात्, "देवदत्त ऐक्षत" इतिवाक्यवदित्यादिदिशानुमानस्वरूपमवसेयम्।

अशब्दमित्यस्य वेदशब्दाऽप्रतिपादितं प्रधानं न जगत्कारणमिति

तु नार्थः। "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" (श्वे० ४।९) "मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्" (श्वे० ४।१०) "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" (श्वे० ६।१६) इति मायाप्रकृतिप्रधानशब्दवाच्यस्य वेदप्रतिपाद्यत्वदर्शनात्। "तदधीनत्वादर्थवदि" (ब्र० सू० १।४।३)तिसूत्रेण ब्रह्मणः स्वाधीनाऽव्यक्तपदवाच्यप्रकृतिसकाशाज्जगत्सृष्टिकर्तृत्वस्य ज्ञापनाच्च।

एवं नाशब्दं शब्दाप्रतिपाद्यं शब्दाऽगम्यं न ब्रह्म किन्तु शाब्दमेव शब्दगम्यमेव। कुतः? ईक्षतेः। "परात्परमीक्षते" (बृ० १।३।०) इति परात्परपुरुषस्य ब्रह्मण ईक्षणविषयत्वश्रवणादित्यपि नार्थः। उदाहृतश्रुतावीक्षत इत्यस्य ब्रह्मणो दृश्यत्वसाधकस्य शाब्दत्वसाधकत्वानुपपत्तेः। दृश्यत्वेन ब्रह्मणः शाब्दत्वमप्युपपद्यत इति चेन्न, वाक्यभेदापत्तेः। किञ्चास्यास्त्वदीयकल्पनाया एव सामञ्जस्ये "औपनिषदत्वान्नाशब्द" मिति साक्षाद्ब्रह्मशाब्दत्वसाधकस्यैव हेतोरुपादानं कुर्यात्। तादृशसूत्राऽप्रणयनमेवाभिव्यनक्ति त्वदीयार्थस्य निस्सारताम्। तस्मात्प्रागुदीरित एव राद्धान्ततोऽर्थ इति सर्वं समञ्जसम्।

नन्वीक्षणमात्रेण न चेतनस्य जगत्कारणत्वं सिद्ध्यति। तत्तेज ऐक्षत" (छा० ६।३।३) "ता आप ऐक्षन्त" (छा० ६।२।३) इत्यप्तेजसोरचेतनयोरपीक्षणत्वश्रवणात्। तत्समानप्रकरणपाठात्साहचर्याच्च सदीक्षणस्याप्यौपचारिकत्वेन सत्पदवाच्याचेतनप्रधानपरत्वेनापीक्षितृत्वोपपत्त्या प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वं युक्तमित्याशङ्क्य समाधत्ते—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् १। १। ६।

अप्तेजसोरचेतनयोरपि "तत्तेज ऐक्षत" "ता आप ऐक्षन्त" इत्यादिष्वीक्षतिर्यथा गौणः श्रूयते तथा सत्पदवाच्ये प्रधानेऽपीक्षति-

स्वतन्त्रं कारणं स्यादिति चेन्न। कुतः? गौणःस्यात्तेन च प्रधानमेव उत्तरवाक्येष्वात्मशब्दस्य श्रूयमाणत्वात्। तथाहि- आत्मशब्दात्। "तदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्युपक्रम्य "ऐक्षत" "तत्तेजोऽसृजत" (छा० २।२।३) इत्येवं तेजोबन्नानां सृष्टिमभिधाय तानि चोत्तरत्र तदेव सत्पदवाच्यमीक्षितृदेवतापदेन परामृश्याह "सेयं देवतैक्षत" "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" (छा० ६।३।२) अत्र श्रुतौ जीवेनात्मनेत्यादेर्जीवशरीरेण मयाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्ययमर्थः। न चात्र व्याकरणकर्तुस्तिङाभिहितत्वेनानभिहिताधिकारीयतृतीया न स्यादितिवाच्यम्। आत्मशब्दस्य स्वरूपरूपार्थकत्वमाश्रित्य कल्पितभेदमादाय 'सूर्यः स्वरूपेण प्रकाशत' इतिवदुपपत्तेः। अथवा करण एवैषा तृतीया। आत्मशब्दः शरीरपरः। तथा च युवशरीरेण गृहमनुप्रविश्य गार्हस्थ्यमनुभवानीतिवच्छरीररूपेणानेन जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिरर्थः। जीवपदमेतत्कल्पे जीवाख्यशरीरमात्रपर इतिदिक्। तथा च तस्यैव तेजआदिषु प्रवेशनतन्नामरूपव्याकरणादिविचारस्य तत्कथनस्य च चेतनधर्मत्वेन सत्पदवाच्यब्रह्मधर्मत्वोपपत्तेर्मुख्यत्वमेवेक्षणस्य। "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" (छा० ६।८।४) इत्यात्मशब्देन स्पष्टमभिधानात्। नह्यात्मनो जडत्वं येन गौणत्वमीक्षणस्य स्यात्। एवञ्च "तत्तेज ऐक्षत" "ता आप ऐक्षन्त" इति श्रूयमाणमीक्षणं तच्छरीरान्तर्यामिपरमात्मन एवेतिसिद्धम्।

तेजस्यन्तर्यामितया परमात्मनो नियमनकर्तृत्वन्त्वन्तर्यामिब्राह्मणात्सिद्धम्। तथा हि– "यस्तेजसि तिष्ठन् तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरम् यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ० ४।७।१४) "योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न

विदुर्यस्यापः शरीरं योपोन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ० ४।७।४) "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम्" (बृ० ४।७।१५) इत्यत्र तेजोऽबादिपरवाक्येष्वात्मशब्दश्रवणादात्मनस्तेजोबाद्यन्तर्यामित्वेन तच्छरीरितया तेजोबादीनाञ्च शरीरतया श्रवणादीक्षणस्य शरीरधर्मत्वानुपपत्त्या तदन्तर्यामितया समवस्थितपरमात्मधर्मत्वेन मुख्यत्वम्। तत्साहचर्य्यात्सदीक्षणस्यापि सत्पदवाच्यब्रह्मेक्षणत्वोपपत्त्या मुख्यत्वमेव।

किञ्च "आत्मा वा इदमग्र आसीत्। नान्यत्किञ्चन मिषत्। स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति। स इमाँल्लोकानसृजत" (ऐ० १।१) सदेवसोम्येदमग्र आसीदित्युभयोर्वाक्ययोस्समानार्थकत्वेनैकवाक्यत्वसिद्धौ सच्छब्दस्यात्मवाचकत्वेन तदीक्षणस्य प्राधान्यमेव। एवं "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० २।२।) इत्यस्य सदेवेत्यादिवाक्यस्य च समानार्थकत्वेन सत्पदाभिधेयस्यात्मपदवाच्येन सहाभेदात्तदीक्षणस्य मुख्यत्वान्न सत्पदवाच्यमचेतनं केवलं प्रधानं जगतः कारणमिति।

इतश्च न प्रधानं सत्पदवाच्यम्।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्। १। १। ७।

अत्र प्रकृतसत्पदाभिधेयतत्त्वनिष्ठस्योपासकस्य मोक्षोपदेशान्न प्रधानं सत्पदग्राह्यमिति। तथाहि—सदेवेत्यारभ्य "अन्नेन सोम्य शुंगेनापोमूलमन्विच्छद्भिः सोम्य शुंगेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ। सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" (छा० ६।८।४) इति सत्पदवाच्यस्यैव सर्वप्रजाया मूलत्वेन तत्स्रष्टृत्वं तदायतनत्वेन तत्स्थितिहेतुत्वं तत्प्रतिष्ठत्वेन

तत्प्रलयहेतुत्वस्याभिधायानन्तरम् "अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्" (छा० ६।८।६) "स य एषोऽणिमा" (छा० ६।८।७) इतिप्रकृतमेव सत्पदवाच्यं परदेवतापदेनाणिमशब्देन च परामृश्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" (छा० ६।८।७) इत्यत्र स आत्मेति तस्यैव प्रकृतस्य सत्पदवाच्यस्य परामर्शः। एतदात्मकमिदं सर्वमिति सदात्मकत्वं सर्वस्य जगतो ज्ञापयित्वा "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" रिति चेतनस्यापि सदात्मकत्वोपदेशेन तन्निष्ठोपदिष्टा। ततश्च सद्ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मव्याप्यत्वेन प्रत्यगात्मानुसंधाननिष्ठस्य तस्य "आचार्यवान् पुरुषो वेद" (छा० ६।१४।२) इतिरीत्या "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति" (छा० ६।१४।२) इति मोक्षोपदेशश्रवणात्। एवञ्च पूर्वोदितसद्विषयकज्ञानवतस्तत्त्वमसीत्युपदेशेनस्वस्य सत्तादात्म्यज्ञानं मोक्षहेतुर्न हि स्वस्याचिदभेदज्ञानम्। तस्मात्सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणमात्मैव न प्रधानम्। अत्र श्रुतौ "विमोक्ष्येऽथसम्पत्स्य" इत्युभयत्रोत्तमपुरुषः छान्दसत्वात्प्रथमपुरुषे ज्ञेयः। ॥७॥

हेयत्वावचनाच्च ।१।१।८।

"ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" (छा० ६।८।४) इत्यत्र हेयत्ववचनाभावान्न सच्छब्दवाच्यं प्रधानम्। यदि तदेव स्यात्तदा तदनात्मतत्त्वं त्वं नासि, अतस्तदात्मकत्वेनात्मानं नानुसंधत्स्व तदनुसंधानस्य मोक्षविरोधित्त्वादित्येवं मातापितृसहस्रवत्सलतरेण परमहितानुशासनपरेण वेदेनोपदिष्टं स्यात्। यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थताराणां हेयत्वं स्पष्टं निर्दिशति तद्वदिहापि स्यान्न च तथा दृश्यते ॥८॥

इतोऽपि न प्रधानं सच्छब्दवाच्यमित्याह—

प्रतिज्ञाविरोधात् ।१।१।९।

" येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात् " (छा० ६।१।३) इत्यत्र कारणविज्ञानेन तत्कार्यभूतस्य सर्वस्य विज्ञानमितीयं सर्वविज्ञानविषया प्रतिज्ञा विरुद्ध्यते प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वे। कुतः? प्रधानस्याचेतनत्वेन तद्विज्ञानेन चेतनाचेतनसम्भिन्नस्य सर्वस्य प्रपञ्चजातस्य विज्ञानं न स्यात्। चेतनवर्गस्य तत्कार्यत्वाभावेन सर्ववस्तुविषयिण्याः प्रतिज्ञाया विरोधः स्पष्ट एव।

सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणस्तु पुनः "यतो वे"त्यादिश्रुतिशतसमधिगते जगत्कारणत्वे तस्यैव सत्पदवाच्यत्वेन तद्विज्ञानेन सर्वमिदं स्थूलरूपेण परिदृश्यमानं चिदचिदात्मकं कार्यरूपं जगद्विज्ञातमेव भवतीतिसम्यगुपपद्यते प्रतिज्ञा। तथाहि—" स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः" (छा० ६।१।२) अत्रादेशः प्रशासनं ततः कर्तरि घञ् बाहुलकात्। विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति सिद्धान्ताच्च। एवं चाखिलजगदुपादानभूतं प्रशासितारं जगदात्मानं पृष्टवानसीत्यर्थः। ततः स्वयमेवोद्दालको येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिज्ञामाह—"कथं नु भगवः स आदेशो भवति" (छा० ६।१।३) इतिजिज्ञासिते प्रतिज्ञातस्यार्थस्य स्पष्टं प्रबुबोधयिषया " यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्" (छा० ६।१।७) इति जिज्ञासाप्रयुक्तमेव "सदेव सोम्य" इत्यादिवाक्योपादानम्। एतत्सर्वमुपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वेन सत्पदवाच्यत्वमित्यर्थे सिद्ध्यति ॥९॥

इतश्च न प्रधानं सत्पदवाच्यम्—

स्वाप्ययात् १।१।१०।

अत्रापि तदेव सत्पदवाच्यं कारणं प्रकृत्याह—"स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति " " यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा

सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति" (छा० ६।८।१) इति सुषुप्तस्य जीवात्मनः सता सम्पत्तिर्भवतीति श्रुतिर्दर्शयति। स्वमपीतो भवतीत्यनेन प्रलयो बोध्यते। स च सर्वेषां स्वकारण एव भवतीति सकलतान्त्रिकसमयः। एवञ्चात्र सत्पदेन प्रधानाख्ये केवलेऽचेतने गृहीते तत्रैव लयो वक्तव्यः। स चायुक्त एव। नहि चेतनस्य जीवस्याचेतने लयः सम्भवदुक्तिकः। तस्मात्सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टे ब्रह्मणि सत्पदवाच्य एव स्वाप्ययो युक्त इति ॥१०॥

प्रधानं न जगतः कारणमित्यर्थेऽन्येषां वेदान्तवाक्यानां सम्मतिमाह—

गतिसामान्यात् ।१।१।११।

सर्वेष्वपि वेदान्तेषु चेतनस्य ब्रह्मण एव कारणत्वमुच्यते न प्रधानादीनाम्। यद्यत्र सद्विद्यायां सत्पदवाच्यं प्रधानमेव जगत्कारणतयोच्येत तर्हि तद्भिन्नानामात्मपदबोध्यब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायिनीनामनेकश्रुतीनां वैमत्यं प्रसज्येत। एकार्थप्रतिपादकत्वरूपमेकवाक्यत्वञ्च भज्येत। ताश्च श्रुतयः। "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किञ्चन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमान् लोकानसृजत" (ऐ० १।१) "आत्मन एवेदं सर्वम्" (छा० ७।२६।१) तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० २।१) "आत्मन एष प्राणो जायते" (प्रश्न० ३।३।) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" (तै० ३।१) इत्याद्याः। एतेषां वाक्यानां या गतिः यत्रार्थेऽध्यवसिता प्रवृत्तिस्तत्समानार्थकत्वादस्यापि वाक्यस्य। प्रदर्शितवाक्येष्वात्मादिपदोपादानाच्चेतन एव जगत्कारणत्वसमर्थनम्। नह्यात्मशब्दोऽत्र समुपस्थापयति स्ववाच्यतयाऽचेतनम्।

ननु दृष्ट एवात्मशब्दोऽप्यर्थान्तरे प्रयुक्तः ममात्मायम्पुत्रः, आत्मानं सततं रक्षेत्, भूतात्मा प्राणात्मा इत्येवं प्रामाणिकप्रयोगाणां बाहुल्यादितिचेन्न। उदाहृतेषु प्रयोगेष्वात्मशब्दस्य भाक्तत्वात्। अन्यथाऽनेकार्थकत्वप्रसङ्गात्। सत्येकार्थतात्पर्यनिश्चयेऽनेकार्थकत्वकल्पनाया जघन्यत्वात्। स आत्मा तत्वमसीत्यादौ नहि श्वेतकेतोश्चिच्छरीरकस्यात्मपदवाच्यः कश्चिदचेतन आत्मा स्यात्। तस्मादनेकयुक्तिप्रमाणैरात्मपदवाच्यश्चेतन एवेति सिद्धम्।

इतश्च न सत्पदवाच्यं प्रधानम्।

श्रुतत्वाच्च १। १। १२।

श्रुतमेवास्मिन्सद्विद्याप्रकरणे सच्छब्दवाच्यस्योत्तरत्र वाक्येष्वात्मत्वेनानुस्मृतिः। तथा हि—सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य "तत्तेजोऽसृजत" सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इति मध्ये प्रदर्श्य "स एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" (छा० ६।८।७।) इत्येमवादिभिस्तस्य सच्छब्दवाच्यस्यात्मतयोपदर्श्य सत आत्मन एव जगत्स्रष्टृत्वनामरूपव्याकर्तृत्व—सर्वज्ञत्व—सर्वशक्तित्व—सर्वाधारत्वादयो गुणाः स्पष्टम्प्रतिपादिताः। एवं तस्यामेवोपनिषदि सप्तमाष्टमयोः प्रपाठकयोः "आत्मैवेदं सर्वम्" (छा० ७।२५।२) "आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप" इत्यारभ्य "आत्मत एवेदं सर्वम्" (छा० ७।२६।१।) "य आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यारभ्य सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" (छा० ८।७।१।) इति श्रुतम्। एभिः स्पष्टमेव सत्पदवाच्यात्मन एवापहतपाप्मत्व—सत्यकामत्व-सत्यसंकल्पत्वादयोऽसाधारणधर्माः प्रतिपादिताः। तस्मादत्र सत्पदवाच्यस्य परमात्मन एव जगत्कारणत्वमितिसिद्धम्।

तदेवमथात इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येतदन्तैः सूत्रैः सर्वज्ञसर्वशक्तिमत् सर्वकारणं सर्वात्मकं चित्स्वरूपं ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यमित्युपपाद्याचेतनप्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वनिरासेन न ब्रह्म लक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरितिस्पष्टमुपपादितम्।

अथापि चेतनसामान्यात्प्रकृतिसंयोगहेतुकविविधवृजिनसन्तप्तस्य प्रत्यगात्मनोऽपि कैश्चिच्छास्त्रोपदर्शितोपायैस्तदंशविशुद्धतायां सम्पादितायां तत्र तल्लक्षणस्योपसङ्क्रमः स्यादिति तामिमां शङ्कामपाचिकीर्षन्नुत्तराधिकरणमारचयति—

आनन्दमयोऽभ्यासात्। १। १। १३।

तैत्तिरीयके–अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयादिप्रतिपादनादनन्तरं "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयस्तेनैष पूर्ण स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्यप्रियमेवशिरः। मोदो दक्षिणः पक्षः। प्रमोद उत्तरः पक्षः। आनन्द आत्मा। ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा"। (तै० २।५।) इति श्रूयते तत्र संशयः। किमत्रानन्दमयपदेन " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति प्रकृतं परम्ब्रह्मैवाभिधीयत आहोस्वित् प्रत्यगात्मपदवेदनीयो जीव इति। कस्मिन्नर्थे प्राकरणिकानामर्थानां सामञ्जस्यम्। किञ्च युक्तम्? प्रत्यगात्मन्येवाखिलप्राकरणिकानामर्थानां साङ्गत्येन जीव एवात्राभिहितः॥ कुतः? अन्नमयादिविकारसाहचर्यात्। तस्यैष शारीर आत्मेति तस्य पूर्वस्य पुच्छवत्तदाधारत्वनिर्देशेन ततः पृथक्त्वज्ञापनात्। तस्य च चेतनत्वेनेक्षणपूर्वकसृष्ट्यादिकर्तृत्वोपपत्तेः। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यारभ्या- "नन्दादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" (तै० ३।६।) इत्यन्तेयंश्रुतिर्जीवस्यैव ब्रह्मत्वमात्मत्वमानन्दत्वं जगत्कर्तृत्वं च ज्ञापयतीतिप्राप्त उच्यते।

आनन्दमयोऽभ्यासादिति आनन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति। कुतः ? अभ्यासात् आनन्दमयपदस्य ब्रह्मण्येवाभ्यासदर्शनात्। तथाहि– अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयस्तम्प्रस्तुत्य, "रसो वै सः" (तै० २।२७।) इति तस्यैव रसत्वं सारत्वमानन्दत्वमुक्त्वोच्यते "रसं ह्येवाऽयंलब्ध्वानन्दी भवति। कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष एवानन्दयाति। यदाह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयंगतो भवति। सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति युवास्यात्साधुयुवाध्यापकः। आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः। तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात्। स एको मानुष आनन्दः। ते ये शतं मानुषा आनन्दाः। स एको मानुषगन्धर्वाणामानन्दः" (तै० २।७।८।) एवं पूर्वेषां पूर्वेषां शतेन शतेन चानन्देनतुल्य उत्तरेषामुत्तरेषाञ्चैक आनदः। एवं गंधर्वदेवगन्धर्वपित्राजानजदेवकर्मदेवदेवेन्द्रबृहस्पतिप्रजापतीनामानन्दानुक्त्वाह "तेये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्दः। यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् नबिभेति कुतश्चन" (तै० २।८।१।) इत्यानन्दवल्यामसकृदभ्यस्यमानमानन्दपदं स्वकर्मोपर्जितानन्तक्लेशाश्रयप्रत्यगात्मनि प्रसरतामलभमानं निखिलकल्याणगुणभाजनं निस्समाभ्यधिकं परमपुरुषं पुरुषोत्तमश्रीरामपदवाच्यं भगवन्तमेव स्ववाच्यतयोपस्थापयतीति निरवद्यम्।

अग्रेप्यस्य प्रकरणस्योक्तेर्थ एवपर्यवसानात् स एवार्थोऽवसेयः। तथाच "भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधि हि भगवो ब्रह्मेति। तस्मा एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनोवाचमिति तँ होवाच यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वाऽन्नम्ब्रह्मेति व्यजानात्। अन्नाद्धेव खल्विमानि भूतानि

जायन्ते" (तै० ३।२।) इत्यारभ्यानन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दम्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति सैषा भार्गवी वारुणीविद्या। परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता" (तै० ३।६।) इत्यन्तयावल्ल्या स्पष्टमेवानन्दस्य ब्रह्मत्वाभिधानात्।

अत्र हि सृष्टिस्थितिप्रलयकारणस्य बुबोधयिषया वरुणेन क्रमशोऽन्नप्राणमनोविज्ञानानन्दानां भृगुम्प्रत्युपदिष्टत्वात् पर्यवसाने चानन्दाद्ध्येव खल्विमानीति श्रुत्याऽनन्दस्यैव ब्रह्मस्वरूपावगमः कृतः। तदनन्तरं प्रश्नप्रतिवचनयोरश्रवणात् भृगोर्जगत्कारणविषयिण्या जिज्ञासाया आनन्दपदार्थ एव परिसमाप्तत्वाद्वारुणिविद्ययानन्दस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कारणत्वमितिनिश्चयादानन्दमयपदव्यपदेश्यः परमात्मैव न जीव इति।

किञ्च "स एको मानुष आनन्द" इत्यारभ्य 'स एको ब्रह्मण आनन्द, इत्यन्तेन मनुष्यादिप्रजापत्यन्तानां जीवानामानन्देभ्यो ब्रह्मण आनन्दस्य बहुप्रचुरत्वश्रवणादानन्दप्रचुर आनन्दमयः परमात्मैव भवितुमर्हति नजीवस्तदल्पतरानन्दः। एवं जगद्व्यापारवर्जमितिसूत्रकारेणैव जीवस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वप्रतिषेधात् प्रकृते चानन्दस्य जगत्कर्तृत्वश्रवणात् आनन्दमयस्य परमात्मपरत्व एव तत्सामञ्जस्यादानन्दमयः परमात्मैवेति सिद्धम्।

यदुक्तं "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति ब्रह्मण आनन्दमयपुच्छत्वोक्त्या पुच्छवत्तदाधारत्वेन ततोभिन्नत्वज्ञापनादानन्दमयो जीव इति। तन्न। कुतः उक्तेनाभ्यासेन जगत्कारणत्वेन चानन्दमयस्य परमात्मत्वनिष्पत्तेः ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यस्य चानन्दमय आत्मा स एव ब्रह्मपुच्छवदन्नमयाद्याधारः प्रतिष्ठेत्यर्थकत्वात् तदुपपत्तेः।

किञ्च यथाऽन्नमयो देहः स्वस्मादभिन्नैः स्वावयवैरेव शिरश्चक्षुः

श्रोत्रहस्तपादादिभिर्व्यपदिश्यते। तथानन्दमयब्रह्मापि "सवा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध" इत्युक्तस्य पुरुषविधत्वस्योपपादकैः स्वस्मादभिन्नैः प्रियमोदप्रमोदपुच्छैः "तस्य प्रियमेवशिरः" इत्याद्युक्तैर्व्यपदिष्टं भवति। तत्रावयवत्वेन निरूपितानां प्रियमोदप्रमोदानां पुच्छत्वेन प्रतिष्ठत्वेनाश्रयत्वेनानन्दमयं ब्रह्माखण्डानन्दं भवतीति ज्ञापनाय 'पुच्छम्प्रतिष्ठे' त्युक्तम्। यदित्वानन्दमयादन्यद्ब्रह्म स्यात्तदा "तस्माद्वा एतस्मादानन्दमयादन्योन्तर आत्मा ब्रह्मेत्यादिकमप्युक्तं स्यान्नत्वेवं वचनान्तरं श्रूयते। तस्मादानन्दमय एव ब्रह्म न ततोऽन्यदिति। यत्तूक्तं "तस्यैष एव शारीर आत्मा" तस्य पूर्वोदितस्य विज्ञानमयस्य एष आनन्दमयः शारीर आत्मेत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात् शरीरसम्बन्धिनः शारीरत्वोपपत्तेः शारीरो जीव एवानन्दमयो भवितुमर्हतीति तन्न। "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवीशरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यप मृतः" (बृ० ३। ७।३) इत्युपक्रम्य, "योप्सुतिष्ठन् योऽग्नौ तिष्ठन्, योन्तरिक्षे तिष्ठन् यो वायौ तिष्ठन्, यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद" (बृ० ३।७।२२) इत्यादिकं बृहदारण्यके पठितम्। माध्यन्दिनीयास्तु विज्ञानस्थाने "य आत्मनितिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽन्यदार्त्तम्"। (बृ० ३।७।२२) इत्यादौ सर्वेषां पृथिव्यादीनां तथा मनसः प्राणस्य, विज्ञानात्मनश्च परमात्मशरीरत्वश्रवणात् परमात्मनश्च तदन्तर्याम्यात्मत्वश्रवणाच्च तस्यैव सर्वं शारीरत्वनिष्पत्तेरतः परमात्मैवानन्द मयो सेद्धुमर्हति न ततोन्यो जीव इति "अतोऽन्यदार्त्तमिति परमात्मव्यतिरिक्तस्यार्तत्वश्रवणात् जीवस्यानन्दमयत्वाऽसम्भवात्।

नन्वस्तु ब्रह्मण आनन्दपदवाच्यत्वम् परमानन्दमयपदबोध्यत्वन्तु न सम्भवति मयटोविकारार्थकत्वात्। यथा दारुमयो हस्ती, मृण्मयानि पात्राणि–पर्णमयी जुहूः दर्भमयी वेदी, इत्यादौ विकारार्थकस्य दृष्टत्वात् विचार्यमाणप्रकरणेऽपि "अन्नमयः प्राणमयो मनोमय इत्यादिषु च यथा विकारार्थकस्य मयटो दृष्टत्वात्तथा प्रकृत आनन्दमयपदेऽपि प्रायपाठसामर्थ्याद्विकारार्थकस्यैव मयटो ग्राह्यत्वात्तादृश आनन्दविकारत्वं प्रत्यगात्मनि जीवे सम्भवत्येव संसारित्वदशायामिति जीवस्यैवात्रानन्दमयपदभाक्त्वं नतु परमात्मनस्तस्याविकृतत्वादित्याशंक्य समाधत्ते।

विकारशब्दान्नेतिचेन्न प्राचुर्यात्। १। १। १४।

अन्नमय इति विकारार्थकमयट्साहचर्यादानन्दमय इत्ययमपिमयट्विकारार्थक एवातो नानन्दमयपदवाच्यं ब्रह्म भवितु मर्हतीति चेन्न। प्राचुर्यात् आनन्दमय इत्यत्र मयट्प्रत्ययस्य प्राचुर्याभिधायित्वात्। "स एको मानुष आनन्द" इत्यारभ्य "स एको ब्रह्मण आनन्द" इत्यन्तेन मानुषाद्यानन्देभ्यः प्रजापतिपर्यन्तानन्दानां शतगुणाधिक्यश्रवणात्। ततोऽपि ब्रह्मण आनन्दस्य शतगुणाधिक्यस्य श्रवणात् तदानन्दस्य प्रचुरत्वोपपत्तेरयमानन्दप्रचुरः परमात्मैव नतल्पतरानन्दो जीव इति। यतो ब्रह्मण आनन्दस्य ज्ञानाज्जीवोऽभयं गच्छतीत्युक्तन्तत्रैव "यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् नबिभेति कुतश्चन" (तै० २।९।) इति। ब्रह्मणः प्रचुरानन्दज्ञानाज्जीवोऽप्यभयतामुपयाति कुतस्तर्हि तदानन्दप्राचुर्यं प्रत्यगात्मनीति ब्रह्मैवानन्दमयपदवाच्यम्।

यदुक्तं अन्नमयेत्यादौ प्रायपाठबलात्समानार्थकत्वस्य न्याय्यत्वेन विकारार्थकत्वमेवानन्दमयपदेऽपि मयट इति। तदयुक्तम्। प्राणमय एव

तावत्तस्य विकारार्थकस्य मयटोसम्भवाद्–तत्रैवान्यार्थस्य स्वीकर्तव्यत्वात् ।

अत्रेदं विचारणीयम् । विज्ञानमयानन्दमयपदयोर्मयट् विकारार्थे कथंनिष्पद्यते ? मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरिति पाणिनीयन्तु भाषायामेवप्रवर्तते नच्छन्दसि प्रकृतपदयोश्चच्छान्दसत्वात् । न च नित्यं वृद्धशरादिभ्यः (४।३।१४४) इति वृद्धत्वादेवमयडितिवाच्यम्, तत्रापि पूर्वसूत्रेण मयडादीनामिव भाषायामित्यस्याप्यनुवृत्तेरानुभविकत्वात् । शरमयं बर्हिर्भवति " 'दर्भमयं वासो भवति' यस्य पर्णमयी जुहूरित्यादि वैदिकेषु प्रयोगेषु "द्व्यचश्छन्दसि (पा० सू० ४।३।१५०) इत्यनेनैव सिद्धिः । विज्ञानानन्दयोर्द्व्यच्कत्त्वाभावान्न तेन निर्वाहः । मृण्मयंगृहमिति वैदिकोऽपि चेत्प्रयोगस्तर्हि तत्र प्राचुर्य एव मयट् । एवं तत आगताद्यर्थेष्वपि मयटोऽसामञ्जस्यं स्पष्टमेव । तस्मादत्रानन्दप्रकृतिको मयट् प्राचुर्य एव "तत्प्रकृतवचने मयट् (पा० सू० ५।४।२१) इति सूत्रेणविहितोऽपूपमयं पर्व इतिवत् । तथाच–विज्ञानमयो विज्ञानप्रचुरो यथा जीवस्तथाऽनन्द प्रचुरः परमात्मेति सिद्धम् ।

अत्र " यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् " एष एवानन्दयाति " " आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् " " विज्ञानमानन्दं ब्रह्म व्यंजनात् " आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त " इत्येवमादिकमानन्दस्यैवाभ्यासं दृष्ट्वाऽनन्दमयपदाभ्यासमदृष्ट्वाऽपि सूत्रकार आनन्दोऽभ्यासादित्येवं न सूत्रयामास किन्त्वानन्दमयोऽभ्यासादित्येवम् । पुनः विकारशब्दान्नेतिचेन्न प्राचुर्यादित्यत्र मयटः स्वार्थिकत्वं विहाय प्राचुर्यार्थिकत्वं यदुक्तं तत् गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्रत्येनात्मशब्देनेक्षणकर्तृकत्वाच्चेतनवाचकेन ब्रह्मस्वरूपस्य चित्प्रकाशज्योतिरात्मकत्वं यज्ज्ञापितं तच्चिज्योतिः स्वरुपं ब्रह्म, आनन्दप्रचुरं प्रभूतानन्दगुणकमस्तीति ज्ञापनायैव । यद्यानन्दस्य ब्रह्मस्वरूपत्वज्ञापनपरः सूत्र-

सूत्रयेत् । द्वितीयसूत्रेऽपि स्वार्थि-
कारो भवेत्तदाऽनन्दोऽभ्यासादित्येवं
कत्वादित्येव लिखेन्नतुप्राचुर्यादिति । प्रचुरप्रभुतानन्दगुणकं चि-
ज्ज्योतिः स्वरूपं ब्रह्म जगत्कारणं जिज्ञास्यमिति ज्ञापनायैव तथो-
क्तम् । अत एव " आनन्दादयः प्रधानस्य " (ब्र० सू० ३।३।११)
इति सूत्रेणाप्यानन्दादीनां ब्रह्मगुणतया स्फुटीकरिष्यमाणत्वात् ।
तदेतच्छ्रुतिसिद्धमेव ज्ञापितं सूत्रकारेणेति । तथाच श्रुतिः–" सत्यं
ज्ञानमनन्तंब्रह्म " (तै० २।१।) इत्यनेन वाक्येन ब्रह्मणः स्वेतर-
व्यावृत्तं स्वरूपमभिधीयते । तत्र चत्वारि पदानि सन्ति । एकस्मिन्
वाक्ये एकस्यैव पदस्य विशेष्यताप्रयोजकत्वम् सत्यज्ञानानन्तपदानितु
स्ववाच्यवृत्तिविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकानीति मन्तव्यम् । तत्र
विनिवृत्तोपाधिकसत्वाश्रयत्वम्प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य तदाश्रयीभूतं ब्रह्मा-
भिधत्ते सत्यपदम् । तेन च चिदचितोर्व्यावृत्तिः फलिता । तत्राचि-
द्रव्यस्य स्वरूपतः परिणामित्वेनावस्थान्तराश्रयणाद्विकारितया सोपा-
धिकसत्ताश्रयत्वम् । तदन्वयानुविधायित्त्वेन तत्संसृष्टचेतनस्यापि
नामान्तरादिधारकतयौपाधिकसत्ववत्वम् । अतस्तद्व्यावृत्तिरत्र सत्य-
पदेन सम्पद्यत एव । नित्यत्वविशिष्टसंकोचविकासपरिहीणसमाना-
कारक ज्ञानाश्रयीभूतं ब्रह्माचष्टेज्ञानपदम् । अतः संसारदशायां संकु-
चितज्ञानवतां मुक्तात्मनां व्यावृत्तिः । देशादिपरिच्छिन्नताराहित्याश्रयी-
भूतं ब्रह्मोपस्थापयत्यनन्तपदम् । ततश्च ब्रह्मणः सगुणत्त्वात्तत्स्वरूपस्य
तद्गुणानाञ्चानन्त्यात्सातिशयस्वरूपगुणवतां नित्यानाञ्च व्यावृत्तिः
फलति । त्रिभिर्विशेषणैरेतत्त्रयं व्यावृत्यते । एतेन जीवानां बद्धमुक्त-
नित्यभेदेन त्रैविद्ध्यमपिदर्शितम्भवतीत्यन्यत्रविस्तरः । प्रकृतलक्षणे
ज्ञानमिति पदस्यार्शआद्यजन्तत्वेन ज्ञानगुणाश्रयत्वमेवार्थः । एवं
ज्ञानस्वरूपत्वमप्यर्थः सतु " प्रधानघनएवानन्दमयः " इत्यादिश्रुति-
भिरवगन्तव्य इति ।

एवञ्चात्र वाक्ये सत्यमनौपाधिकमबाधितं ज्ञानं स्वप्रकाशकम् अनन्तमपरिच्छिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः पर्यवसन्नो भवति। तथैव "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृ०३।९।२८) इति विज्ञान पदेन स्वप्रकाशचिज्ज्योतीरूपमुक्तमम्भवति तस्यतेजोभूतस्त्वाद्दृष्टृत्वम्, आनन्दस्य सुखपर्यायत्वेन गुणत्वं गुणस्य द्रव्याश्रितत्वेन चिज्ज्योतिषोगुण एवानन्दः। तत्राप्यानन्दस्य क्लीवत्वनिर्देशात् ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यनिर्देशाच्च ब्रह्मत्व रूपसमानाकारत्वमवगम्यते। अन्यथाऽनन्दपदस्य घञन्तत्वेन घञजपः पुंसीतिलिङ्गानुशासनबलात् पुंस्त्वं स्यात्। तथा चायमर्थः सम्पन्नो भवति, स्वरूपसमानाकारानन्दगुणकं स्वप्रकाशज्योतिः स्वरूपं ब्रह्मेति। एवमेव "आनन्दो ब्रह्म" (तै० ३.६) इत्येवमाद्याः श्रुतयः ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यात्तमेवार्थमुपस्थापयन्ति। तस्मात्स्वरूपसमानाकारानन्दगुणकं स्वप्रकाशचिज्ज्योतिःस्वरूपं ब्रह्मैवसर्ववेदान्तप्रतिपाद्यमखिलजगत्सृष्टिस्थितिप्रलयकारणं यत्तदेवात्राभिहितम्। तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति 'सूत्रकारेणात्मनो विज्ञानगुणसारत्वादानन्दगुणसारत्वाच्च विज्ञानानन्दपदाभ्यां व्यपदेश इति स्पष्टमुक्तम्। प्राज्ञवदिति दृष्टान्तः। यथा यः सर्वज्ञस्सर्वविदिति सर्वज्ञातृत्वेन श्रुतः प्राज्ञो ज्ञानगुणसारत्वात् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ज्ञानशब्देन व्यपदिश्यते। यथा च आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति। स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यानन्दगुणकत्वेन श्रुतस्य प्राज्ञस्यानन्द गुणसारत्वात् "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" "आनन्दो ब्रह्म व्यजानात्" (तै० ३। ६।) इत्यादावानन्दशब्देन व्यपदेश इति ज्ञानानन्दयोर्ब्रह्मगुणसारत्वेन तत्सामानाधिकरण्यनिर्देशेन ब्रह्म स्वरूपसमानाकारत्वस्य स्फुटीकरिष्यमाणत्वात्।

સમરીતિ મહાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન: |
જયતાજ્જાનકી નાથો વેદવેદ્યો મહામતિ: ||
Ankur Nagpal

तद्धेतुव्यपदेशाच्च । १। १। १५।

आनन्दप्रचुरः परमात्मेत्यत्र हेतुमाह तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति "एष एवानन्दयाति,, (तै० २। ७।) एष परमात्माजीवमानन्दयतीति जीवानन्ददाने परमात्मनोऽत्र हेतुव्यपदेशात् । योऽन्यानानन्दयति स स्वयमानन्दप्रचुरो भवति यथालोके स्वयं धनीसन्नेव परान्धनिनः करोति तथाऽनन्दयातीतितिनिर्देशः । दीर्घश्छान्दसः । अथवा इतश्चानन्दमयः परमात्मेत्याह "तद्धेतुव्यपदेशाच्च" तस्यानन्दमयस्य परमात्मत्वे यो जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वरूपोऽव्यभिचारी हेतुस्तस्य "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" (तै० ३।६।) इत्यादिना व्यपदेशादानन्दमयः परमात्मा । तथा हि "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेत्यनया श्रुत्या जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य ब्रह्मैकनिष्ठत्वबोधनेन तस्य ब्रह्मत्वसाधकहेतुत्वात् । एवं जगद्व्यापारवर्जमितिसूत्रेण मुक्तजीवपर्यन्तानां जीवानां सृष्ट्यादिकर्तृत्वप्रतिषेधेन तादृशसृष्ट्यादिकर्तृत्वहेतोर्ब्रह्मत्वसाध्याऽव्यभिचारित्वेन दृढीकृतस्य "आनन्दादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दम्प्रयन्त्यभि संविशन्ति" (तै० ३।६।) इत्यत्रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वज्ञापकतया व्यपदेशादानन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति। प्रयोगस्त्वीदृशः "आनन्दमयः परमात्माभवितुमर्हति जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्,, यज्जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वाभाववान् न सः परमात्मा यथा घटः । एवमप्यानन्दमयपदवाच्यं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

इतश्च न जीव आनन्दमयः—

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । १। १। १६।

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मैवानन्दमयो गीयते ।

तज्जीवप्राप्यत्वेन श्रुतं जीवात्परं ततोऽन्दद्भवितुमर्हति। तथा हि "ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्" इत्युपक्रम्य "सत्यं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म," यो वेद निहितं गुहायाम्" सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" (तै० २। १।) इत्यस्मिन्मन्त्रे यद्गीयते तन्मान्त्रवर्णिकम्। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० २।१।) इत्यादिश्रुतिभिरात्मत्वेनाकाशादिकर्तृत्वेनानन्दमयत्वेन "स एको ब्रह्मण आनन्द" इत्यानन्द प्रचुरत्वेन च गीयत इत्यर्थः।

अयम्भावः। ब्रह्मविज्जीवप्राप्यतया जगत्कर्तृतयाऽनन्दप्रचुरतया श्रूयते यद्ब्रह्म मान्त्रवर्णिकं तदेवानन्दमयपदवाच्यं भवति न जीवः प्राप्तुरुपासकस्य जीवस्य स्वप्राप्यब्रह्मत्वानुपपत्तेः। जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रेण मुक्तस्यापि जीवस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वप्रतिषेधाच्चन जगत्कर्त्रानन्दमयपदवाच्यो जीवः किन्तु ब्रह्मैव।

अत्रेदं तत्त्वम्—"जन्माद्यस्य यतः" (ब्र० सू० १। १। २।) इत्यारभ्य "मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते" (ब्र० सू० १। १। १६।) इत्यन्तैः सूत्रैः सूत्रकृद्भिर्निश्चितम् तद्धि जगत्कारणं ब्रह्म द्विभुजावयवविग्रहवदस्तीति "ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत" (पू० सू० ११) इत्यनया श्रुत्यावगम्यते सोऽस्य विग्रहो ब्रह्मानन्दमयोस्तीति "अर्द्धमात्रात्मकोरामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः" (श० ता०) इत्यनयावगम्यते। तदविरोधेन ब्रह्मप्रतिपादकनिराकारपदस्य प्राकृत हेयाकारनिषेधपरत्वमुपपद्यते। प्राकृतकाररहितत्वं निराकारत्वमिति तन्निर्वचनम्। तस्य जगत्कर्तुर्ब्रह्मणो ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोवीर्यादयोबहवः स्वाभाविका दिव्या गुणाः सन्ति। एतच्च, "सकारणंकरणाधिपाधिपो न चास्यकश्चिज्जनिता नचाधिपः" (श्वे० ६। ९।)

"न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते नतत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वे० ६। ८।) इत्यादिभिः श्रुतिभिरवगम्यते। एवञ्च "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्चयत्" (क० १। ३। १५।) इत्यादि श्रुतीनां "सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्यादिश्रुतिभि सहैकवाक्यतया प्राकृतहेयगन्धादिनिषेधकत्वमुपपद्यते। एवं "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोविजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः" (छा० ८। ७। १।) इत्यनया श्रुत्या तस्य हेयान् पाप्मत्वादीन् गुणान् प्रतिषिध्य दिव्यानामेव सत्यकामत्वादिगुणानां प्रकाशनात्। नचागन्धमस्पर्शमित्यादिश्रुतिविरोधेन ज्ञानशक्त्यादिगुणानामेवौपाधिकत्वं कुतो नस्यादिति वाच्यम्। स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यत्रश्रुतौ स्वाभाविकत्वेनैव स्वकण्ठरवेणोक्तानां ज्ञानादीनामौपाधिकत्वानुपपत्तेः। तस्मादगन्धमित्यादिवाक्यानां हेयगुणनिषेधपरत्वेनाचक्षुरश्रोत्रमित्यादिवाक्यानाञ्च हेयप्राकृतशरीरनिषेधपरत्वेन चोपपत्तिः। तथा च कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमित्यादिवचनैः साकारजगत्कर्त्रन्तर्यामिब्रह्मदर्शनेन तत्साम्यप्राप्तिरुक्ताभवति। "यन्नाभिपद्माज्जातोऽब्जयोनि" रितिब्रह्मणो नाभिपद्मजत्वश्रुत्या नाभिवतः साकारत्वोपपत्तेः। तस्मात्सगुणनिर्गुणसाकारनिराकारादिशब्दाभिहितनिरवधिकनिरतिशयज्ञानानन्दबलैश्वर्यतेजोवीर्याद्यनन्तगुणैकतानं दिव्यमङ्गलविग्रहं स्वप्रकाशचिज्ज्योतिःस्वरूपं सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं स्वचिन्तकैकप्राप्यंयज्जगज्जन्मादिहेतुभूतं ब्रह्म तदेव जिज्ञास्यं ज्ञेयं ध्येयम्प्राप्यञ्चेति। तत्प्राप्ते साधनं विजातीयप्रत्ययानन्तरित सजातीयप्रत्ययप्रवाहलक्षणं तदेकध्यानं तदेकचिन्तनमिति" ततस्तु तम्पश्यते निष्कलं ध्यायमानः इत्यादि श्रुतिभिःस्पष्टम्प्रतिपादितमिति सर्वमनवद्यम्।

यद्यपि बद्धजीवस्य न मान्त्रवर्णिकत्वमुपपद्यते तथापि विलीनाखिलप्रपञ्चसम्बन्धस्य निर्विशेषचिन्मात्रैकरसस्य शुद्धस्वरूपस्य मुक्तावस्थस्यैव जीवस्य तथा सम्पद्यतामित्याशङ्क्याह–

नेतरोऽनुपपत्तेः । १ । १ । ।

ब्रह्मण इतरो भिन्नो जीवो मुक्तिदशामापन्नोऽपि मान्त्रवर्णिको नार्हति भवितुम् । अनुपपत्तेः । मुक्तस्यापि जीवस्य "सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इति श्रुत्युक्तनिरुपाधिकविपश्चित्त्वाऽनुपपत्तेः । "सोऽकामयत प्रजायेय" "सत्यकामः सत्यसंकल्पः" (छा० ८।७।१) इत्यादिश्रुतिभिः परमात्मन एव सत्यसंकल्पत्वनिर्णयात् । एवञ्चात्र विविधं पश्यच्चित्वं विपश्चित्त्वं पश्यच्छब्दावयवभूतस्य यच्छब्दस्य पृषोदरादित्वाल्लोपेन व्युत्पन्नोयं विपश्चिच्छब्दः । तत्त्वञ्च नित्यानुपहितेतरानपेक्षासङ्कुचितसर्वविषयकज्ञानवत्त्वम् । एतादृशं निरुपाधिकं विपश्चित्त्वं मुक्तात्मनोऽपि न सम्भवति । मुक्तेः प्राक्संसारावस्थायां सोपाधिकविपश्चित्त्वेन निरुपाधिकतत्त्वासम्भवात् ।

अथवा विगतंपश् बन्धनं यस्मात्तद्विपश् विपश्चतच्चिच्चेति विपश्चित् इतीदमपि विपश्चित्त्वं मुक्तजीवस्य संसारित्वदशायां व्यभिचरति । तद्दशायां तस्यैवात्मनो बद्धत्वान्निरुपाधिकस्य तस्याभावात् । "न जायतेम्रियते वा विपश्चित्," इत्यत्र तु विपश्चिच्छब्दो ज्ञानवज्जीवपरो विगतं पश् बन्धनं यस्मात्तद् विपश् ज्ञानं तच्चिनोतीति विपश्चिदिति निरुक्तेरिति तत्रैव स्पष्टम् ।

एवञ्चात्र "यतोवाचो निवर्तन्ते" इत्यादि वाक्यं न ब्रह्मणो वाङ्मनसयोरगोचरतामभिधत्ते । प्रकरणान्तःपातिनामनन्तानां विपश्चित्त्वजगत्कारणत्वादीनां गुणानां वैयर्थ्यापाताच्छतगुणितोत्तरक्र-

मेण महताऽडम्बरेण प्रतिपादितस्य सर्वोत्कृष्टानन्दस्य चाकाण्डताण्डवायितत्वात् । किन्तु स्वकर्मोपार्जितपुण्यपापरूपादृष्टवशादधिगतमलिनवासनस्य पुंसो मनसोऽविषयत्वमेव । "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः" (का० १।३।१२) "मनसा तु विशुद्धेन" इत्याद्यनेकैः प्रमाणैर्निदिध्यासनादिसाधननिर्मलीकृतान्तःकरणानां मनसो ग्राह्यत्वमेवेति संक्षेपः ।

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः—

भेदव्यपदेशाच्च । १। १। १८।

"तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योन्तर आत्मानन्दमयः" (तै० २।५) इति स्पष्टं विज्ञानमयाज्जीवाद्भेदस्य व्यपदेशादयं मान्त्रवर्णिक आनन्दमयः परमात्मैव न जीवः । अथवानेन सूत्रेण हेत्वन्तरमाह–तथा हि "ज्ञाज्ञावजावीशनीशौ" (श्वे० १।९) "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" (मु० ३।१।२) इत्यादिषु जीवपरमात्मनोर्भेदव्यपदेशात् । किञ्च "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" (छा० ८।१२।३) इत्याविर्भूतस्वरूपस्य मुक्तजीवस्य परमात्मनश्च "जगद्व्यापारवर्जं" मितिसूत्रेण जगत्कर्तृत्वतदकर्तृत्वरूपस्य भेदस्य व्यपदेशान्मुक्तावस्थो जीव आनन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति । जगद्व्यापारवर्ज्जमिति सूत्रं परमात्ममुक्तजीवयोर्भेदमन्तरेणाऽनुपपद्यमानं सत्तयोर्भेदमुपपादयति । अन्यथा मुक्तानां परमात्मस्वरूपत्वेन जगत्कर्तृत्वोपपत्त्या तद्विभाजकस्य जगद्व्यापारवर्ज्जमिति सूत्रस्य प्रणयनप्रयास एव न कुर्यात्सूत्रकारः । कृते त्वेवमुभयोर्भेदः स्पष्ट एव दर्शित इति ।

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः ।